

Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών: Δημόσια Ιστορία

Διπλωματική εργασία

**Νοηματοδοτήσεις της Επανάστασης του 1821 στον Τύπο
των μετεμφυλιακών χρόνων**

Δήμου Χριστίνα Α.Μ.: 509421

Επιβλέπων καθηγητής: Ραϋμόνδος Αλβανός

Χαλκίδα, Ιούλιος 2021

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημοσίου δανεισμού, παρουσίας στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), ανάρτηση (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων

Νοηματοδοτήσεις της Επανάστασης του 1821 στον Τύπο των μετεμφυλιακών χρόνων

Δήμου Χριστίνα

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Αλβανός Ραϋμόνδος

Συν-Επιβλέποντες Καθηγητές:

Πασχαλούδη Ελένη

Αθανασιάδης Θεοχάρης

Χαλκίδα, Ιούλιος 2021

Περίληψη

Η παρούσα μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στοχεύει στην εύρεση και ανάδειξη των νοηματοδοτήσεων της Επανάστασης του 1821 στον μετεμφυλιακό Τύπο της Ελλάδας. Επιδιώκεται ο εντοπισμός ομοιοτήτων και διαφορών μεταξύ των δημοσιευμάτων των εφημερίδων που πρόσκεινται στην δεξιά και εκείνων που πρόσκεινται στην κεντρώα παράταξη. Επομένως, η έρευνα βασίστηκε κυρίως σε πρωτογενές υλικό και αφορά φύλλα εφημερίδων που δημοσιεύθηκαν την περίοδο του εορτασμού της επετείου της 25^{ης} Μαρτίου από το 1950 ως και το 1960.

Το υλικό που μελετήθηκε, λοιπόν, αντιμετωπίζει την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου ως αφορμή για την έκφραση απόψεων σχετικών με το έθνος αλλά και με την κατάσταση και τα ζητήματα που απασχολούν την χώρα την εποχή κυκλοφορίας των εξεταζόμενων εντύπων. Μεταβλητές όπως η πολιτική ιδεολογία, η ιστορική συγκυρία, ακόμα και ο τόπος έκδοσης, μπορούν να επηρεάσουν σημαντικά τις προβαλλόμενες στον Τύπο νοηματοδοτήσεις ενός κομβικού ιστορικού γεγονότος, όπως η Επανάσταση του 1821. Την προηγούμενη πρόταση επιχειρεί να αναδείξει το κείμενο που ακολουθεί στις επόμενες σελίδες, εστιάζοντας όχι μόνο στις, μικρότερες ή μεγαλύτερες, αποκλίσεις αλλά και στις συγκλίσεις των δύο παραταξιακών λόγων.

Λέξεις-Κλειδιά

Μετεμφυλιακός Τύπος, επέτειος, μνήμη της Ελληνικής Επανάστασης, νοηματοδότηση, Δεξιά, Κέντρο, εθνική ταυτότητα.

Meanings of the Revolution of 1821 in the Press of the post-war years

Christina Dimou

Abstract

The present dissertation aims at finding and highlighting the meanings of the Greek Revolution in the post-civil war Greek Press. The aim is to identify similarities and differences between the articles of the newspapers that are on the right and those that are on the center faction. Therefore, the research was mainly based on primary sources and pertains to newspaper articles published during the anniversary celebration of 25th of March from 1950 to 1960.

Therefore, the material studied treats the anniversary of 25th of March as an occasion for the expression of views related to the nation but also to the situation and issues that concern the country at the time of publication of the examined newspapers. Variables such as political ideology, historical context, and even the place of publication, can significantly influence the meanings of a key historical event projected in the press, such as the Revolution of 1821. The previous sentence attempts to highlight the following text on the following pages, focusing not only on the differences, smaller or larger, but also on the convergences of the two factional discourses.

Key-Words

Post-civil war Press, anniversary, remembrance of Greek Revolution, signification, Right political faction, centrist political faction, national identity

Περιεχόμενα

Περίληψη	iv
Abstract	v
Περιεχόμενα	vi
Εισαγωγή	1
1. Θεωρητικό πλαίσιο	5
1.1. Μνήμη	5
1.2. Ταυτότητα	8
1.3. Χρήση της ιστορίας.....	11
2. Η Μνήμη του 1821 ως το 1950.....	14
3. Το Έθνος και οι «Άλλοι».....	20
3.1. Δεξιά	20
3.2. Κέντρο.....	32
4. Τύπος, παραταξιακή στράτευση και 25 ^η Μαρτίου.....	44
4.1. Δεξιά.....	44
4.2. Κέντρο.....	57
5. Ο τόπος και οι λέξεις	70
5.1. Η σημασία του τόπου έκδοσης: Το παράδειγμα της <i>Μακεδονίας</i>	70
5.2. Οι λέξεις	72
Συμπεράσματα.....	77
Βιβλιογραφία.....	84

Εισαγωγή

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι ο εντοπισμός των νοηματοδοτήσεων της ελληνικής Επανάστασης στον ελληνικό Τύπο των ετών 1950-1960. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον τρόπο με τον οποίο οι εφημερίδες της χώρας παρουσίαζαν την εικόνα των Ελλήνων και των ξένων με αφορμή την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου, στις διαφορετικές προσεγγίσεις του εικοσιένα ανάλογα με την ιδεολογία εκείνων που τις εξέφραζαν, στις μεταβολές ή τις σταθερές που παρατηρήθηκαν με το πέρασμα του χρόνου αλλά και στον ρόλο της μεταβλητής του χώρου. Πιο συγκεκριμένα, στόχο αποτελεί η εύρεση απαντήσεων για μια σειρά από ερωτήματα που προκύπτουν με βάση τα προαναφερθέντα σημεία. Έτσι η σκέψη σχετικά με το έθνος προκάλεσε τις ακόλουθες αναρωτήσεις: Τί σημασία δίνεται στην συνέχεια του έθνους και ποιοι θεωρείται πώς ανήκουν σε αυτό; Ποια είναι η εικόνα που έχουν οι Έλληνες της δεκαετίας του 1950 για τους εαυτούς τους και για τους προγόνους τους και ποιες είναι οι αιτίες δημιουργίας της; Ποια η σημασία που προσδίδουν στο έθνος τους και πού το τοποθετούν ανάμεσα στα υπόλοιπα έθνη, ιδιαίτερα εκείνα της ευρωπαϊκής ηπείρου; Πώς παρουσιάζεται η στάση των ισχυρών λαών απέναντι στην Ελλάδα είτε το 1821 είτε την εποχή έκδοσης των εντύπων και τι σχέση έχει αυτή η παρουσίαση με τις εκάστοτε πολιτικές συνθήκες; Ποιοι είναι οι «εχθροί» και ποιοι οι «φίλοι» κάθε φορά; Πώς και πόσο σχολιάζεται η άλλη πλευρά του '21, η Οθωμανική Αυτοκρατορία ή η Τουρκία; Ποιος από τους δύο όρους χρησιμοποιείται και γιατί; Υπάρχουν θετικά σχόλια για τους Τούρκους ή την Οθωμανική Αυτοκρατορία;

Το ζήτημα της ιδεολογίας προσεγγίζεται με γνώμονα τον εντοπισμό του τρόπου με τον οποίο η Επανάσταση του 1821 εργαλειοποιήθηκε από την κάθε πολιτική παράταξη ώστε να τονίσει τις απόψεις της, να επισημάνει τα θετικά της στοιχεία και να κατηγορήσει τους αντιπάλους της. Πώς, λοιπόν, νοηματοδοτείται το Εικοσιένα στον δεξιό και τον κεντρώο χώρο; Ποια γεγονότα επιχειρεί να φωτίσει η κάθε πλευρά; Ποια από τα πρόσωπα που συνδέθηκαν άμεσα με την Επανάσταση μνημονεύονται συχνότερα και για ποιους λόγους; Έχει κάθε παράταξη τους δικούς της «ήρωες»; Υπάρχουν περιπτώσεις ηρώων στους οποίους προσδίδονται αρνητικά χαρακτηριστικά; Τι είδους επικαιροποιήσεις των χαρακτηριστικών της εποχής του 1821 εμφανίζονται στα έντυπα και τί εξυπηρετούν; Κατά πόσο εντάσσουν στις αναλύσεις και τις περιγραφές τους οι εφημερίδες των τριών παρατάξεων τη γυναικεία συμμετοχή στην Επανάσταση; Πώς περιγράφονται οι εορτασμοί της επετείου ανάλογα με την ιδεολογική ταυτότητα του εντύπου; Νοηματοδοτούνται διαφορετικά χαρακτηριστικές λέξεις στα κείμενα εφημερίδων διαφορετικού πολιτικού προσανατολισμού; Ποιο θεωρείται χρέος των Ελλήνων;

Μόνο οι Οθωμανοί εμφανίζονται ως εμπόδιο για την ελληνική ανεξαρτησία του 19^{ου} αιώνα; Ποιοι παρουσιάζονται ως νέοι «εχθροί», δηλαδή ποιοι αποτελούν κίνδυνο για τα κεκτημένα της Επανάστασης ή απέναντι σε ποιους πρέπει να ξεκινήσει ένα νέο '21; Από την άλλη, μήπως εκτός από αποστάσεις και αντιθέσεις εμφανίζονται ομοιότητες ακόμα και σε έντυπα διαφορετικών πολιτικών αποχρώσεων και, αν ναι, πού οφείλονται;

Ο τελευταίος στόχος αφορά τη μεταβλητή του χώρου. Υπάρχουν αποκλίσεις στις νοηματοδοτήσεις που γεννιούνται από εφημερίδες με τόπο έκδοσης την Αθήνα και την Θεσσαλονίκη; Επηρεάζεται η οπτική των εντύπων της δεύτερης περίπτωσης από το γεγονός ότι εδράζονται σε εδάφη που αρχικά δεν ανήκαν στο ελληνικό κράτος; Κατά πόσο ο μη αθηναϊκός Τύπος εστιάζει στα γεγονότα της περιφέρειάς του;

Με σκοπό την όσο το δυνατόν πληρέστερη απάντηση όλων των προηγούμενων ερωτημάτων ερευνήθηκαν ογδόντα εννέα φύλλα από τέσσερις εφημερίδες προσκείμενων στην δεξιά και την κεντρώα παράταξη. Για την ακρίβεια, όσον αφορά την Δεξιά αξιοποιήθηκαν το *Εμπρός* και η *Καθημερινή*, στην περίπτωση της οποίας δόθηκε έμφαση στα πρωτοσέλιδα, και το Κέντρο η *Μακεδονία* και η *Ελευθερία*. Όπως αναφέρθηκε και στην αρχή, εξετάζεται η περίοδος 1950-1960. Επομένως, τα φύλλα προέρχονται από τα ανάλογα έτη ενώ επιλέχθηκαν εκείνα που εκδόθηκαν από την παραμονή της επετείου ως και την 27^η Μαρτίου. Πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί πως αυτή η επιλογή πραγματοποιήθηκε στις καθημερινές εφημερίδες καθώς στις εβδομαδιαίες, όπως είναι λογικό, οι χρονικές αποστάσεις από τον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου διαμορφώνουν αλλιώς τα δεδομένα. Στη συνέχεια επιχειρήθηκε η σύνδεση των παρατηρήσεων που προέκυψαν από τα κείμενα του Τύπου με το ιστορικό τους περιβάλλον με την βοήθεια των κατάλληλων δευτερογενών πηγών.

Εντέλει, το υλικό και οι παρατηρήσεις που συγκεντρώθηκαν οδήγησαν στη δημιουργία ενός κειμένου χωρισμένου σε πέντε κεφάλαια. Το πρώτο από αυτά αποσαφηνίζει το θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας αναλύοντας βασικές έννοιες που διαμορφώνουν τα επόμενα μέρη του κειμένου. Επεξηγείται έτσι, η έννοια της «μνήμης» με στάσεις στην «συλλογική», την και την «κυρίαρχη» μνήμη, και η διάκρισή της από την ιστορία. Επιπλέον, παρουσιάζονται ορισμένα βασικά στοιχεία για τη σημασία της «ταυτότητας», πραγματοποιούνται σύντομες αναφορές στην σχέση της με την μνήμη, στη σημασία της εθνικής αλλά και της πολιτικής-ιδεολογικής ταυτότητας και στο στοιχείο της εθνικοφροσύνης, το οποίο εντάσσεται στην εποχή που εξετάζουμε. Στο τελευταίο τμήμα αυτού του κεφαλαίου αναλύεται η γενική σημασία της εργαλειοποίησης του παρελθόντος και της δημόσιας χρήσης της Ιστορίας, με έμφαση στη λειτουργία των επετείων και των μνημονικών τελετών.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται μια σύντομη αλλά κατατοπιστική αναδρομή στους εορτασμούς της επετείου της 25^{ης} Μαρτίου και τις αντίστοιχες αντιλήψεις ως και το 1949 ώστε να δηλωθούν οι βάσεις των νοηματοδοτήσεων που προέρχονται από την εξεταζόμενη περίοδο.

Στο τρίτο κεφάλαιο ξεκινά η προσπάθεια απάντησης των ερωτημάτων που τέθηκαν προηγουμένως. Για την ακρίβεια, στο συγκεκριμένο κεφάλαιο επιχειρείται η ανάλυση ζητημάτων που πηγάζουν από απόψεις και αναλύσεις που επιχειρούν οι αρθρογράφοι των υπό έρευνα εφημερίδων και σχετίζονται με την έννοια του «έθνους». Σε πρώτη φάση, γίνεται προσπάθεια να αποσαφηνιστεί το ποιοι θεωρούνται από κάθε παράταξη ως μέλη του ελληνικού έθνους αναδεικνύεται η εικόνα που έχουν οι Έλληνες της δεκαετίας του 1950 για τους ίδιους, τους προγόνους τους, τους Οθωμανούς και τους Ευρωπαίους. Επίσης, παρουσιάζονται οι νοηματοδοτήσεις του «ελληνικού έθνους» με αφορμή την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου, η θέση που διεκδικεί ανάμεσα στα υπόλοιπα έθνη, οι σχέσεις του με την Τουρκία, τα ευρωπαϊκά κράτη και τις Η.Π.Α. και πώς αυτές επηρεάζουν τις προσεγγίσεις και την αξιοποίηση του 1821 από τον Τύπο. Το συγκεκριμένο κεφάλαιο, όπως και το αμέσως επόμενο, είναι χωρισμένο σε δύο ενότητες. Η πρώτη αφορά τον Τύπο της Δεξιάς και η δεύτερη τον Τύπο του Κέντρου.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, αναδεικνύεται η σύνδεση της ιδεολογίας που εκφράζει κάθε έντυπο εξαιτίας της υποστήριξής του στην ανάλογη παράταξη με τις νοηματοδοτήσεις που επιλέγει να προβάλλει σχετικά με το Εικοσιένα. Αναλυτικότερα, παρουσιάζονται τα γεγονότα, τα πρόσωπα και οι πλευρές της Επανάστασης που συναντώνται συχνότερα στα φύλλα που ερευνήθηκαν και εξετάζεται η ύπαρξη αναφορών στις γυναίκες του 1821 ή στις αρνητικές πτυχές των ηρώων. Επιπλέον, παρουσιάζονται οι απόψεις περί του ηθικού χρέους των σύγχρονων Ελλήνων, οι επικαιροποιήσεις των χαρακτηριστικών του 1821, που διαφαίνονται στον Τύπο, αλλά και ο τρόπος περιγραφής των επετειακών εορταστικών εκδηλώσεων.

Στο πέμπτο και μικρότερο κεφάλαιο το ενδιαφέρον εστιάζεται στην μεταβλητή του χώρου και στη νοηματοδότηση ορισμένων λέξεων. Καθένα από τα δύο αυτά θέματα καταλαμβάνει μία από τις ενότητες του κεφαλαίου. Επομένως, αρχικά συγκρίνονται οι προσεγγίσεις του '21 των αθηναϊκών εφημερίδων με την *Μακεδονία*, της οποίας βάση αποτελεί η Θεσσαλονίκη. Αναλύεται το πώς η χρονική στιγμή ένταξης της περιοχής έκδοσης στο ελληνικό κράτος επηρέασε την κάλυψη της επετείου από τα έντυπα και την επιλογή των άρθρων που δημοσιεύθηκαν. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται η ύπαρξη διαφορών και ομοιοτήτων στη νοηματοδότηση λέξεων σχετικών με την επέτειο. Γι' αυτό το λόγο, χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα οι λέξεις «ήρωας», «ελευθερία» και «θυσία».

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί πως η έρευνα για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια μόνο ψηφιοποιημένων πρωτογενών πηγών εξαιτίας των έκτακτων συνθηκών που δημιούργησε η πανδημία του covid-19. Στο διαδίκτυο δεν βρέθηκε το απαραίτητο υλικό για τη μελέτη του αριστερού Τύπου της εποχής με αποτέλεσμα την δημιουργία μιας ανολοκλήρωτης εικόνας του ζητήματος που μας απασχολεί.

1. Θεωρητικό πλαίσιο

Η ανάλυση των άρθρων που θα παρουσιαστούν στις επόμενες ενότητες και των ερμηνειών που αυτά προσφέρουν στην Επανάσταση του 1821 θα πραγματοποιηθεί με γνώμονα ορισμένες βασικές θεωρητικές έννοιες. Οι συγκεκριμένες έννοιες, λοιπόν, είναι σημαντικό να επισημανθούν εξ αρχής και να επιχειρηθεί μια σύντομη αλλά περιεκτική ερμηνεία τους ώστε στα επόμενα κεφάλαια να καταστούν σαφή τα σχόλια και τα συμπεράσματα που θα προκύψουν. Θα ήταν άστοχο, εξάλλου, να επιχειρηθεί μια επαρκής προσέγγιση των νοηματοδοτήσεων του εικοσιένα χωρίς την ύπαρξη ενός κατάλληλου θεωρητικού πλαισίου.

1.1. Μνήμη

Βασική έννοια που, άμεσα ή έμμεσα, διατρέχει το σύνολο της παρούσας εργασίας είναι η μνήμη. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως το νόημα της λέξης «μνήμη» εμφανίζει μια σειρά από διαφορετικές, αλλά όχι άσχετες μεταξύ τους, αποχρώσεις. Η σημασία του όρου διαφοροποιείται ανάλογα με τον επιθετικό προσδιορισμό και το εκάστοτε πλαίσιο συζήτησης όπου τοποθετείται. Έτσι, προκύπτουν η ατομική, η συλλογική, η θεσμική, η πολιτισμική, η ιστορική, η κυρίαρχη, η εθνική, η βιωμένη, η μαθημένη μνήμη, ακόμα και η αντι-μνήμη. Ένας επιθετικός προσδιορισμός αποδεικνύεται ανεπαρκής στην περιγραφή του συνόλου του όρου, πιθανώς επειδή δεν πρόκειται για ένα πάντα ενιαίο και ευδιάκριτο φαινόμενο. Θα ήταν άστοχο, βέβαια, να χαρακτηρίσουμε τον όρο παραπλανητικό, απλώς είναι αναγκαίο ένα σαφές πλαίσιο ένταξής του¹. Σε κάθε περίπτωση, η πρόταση του Λιάκου για θέαση της μνήμης όχι απλώς ως μέσου αναπαράστασης του παρελθόντος αλλά βασικού χαρακτηριστικού της ανθρώπινης ζωής και πολιτισμού, το οποίο συμπεριλαμβάνει και τη σχέση των ανθρώπων με το παρελθόν², ανταποκρίνεται σε ένα πρώτο, γενικό τρόπο νοηματοδότησής της.

Με σκοπό την αποσαφήνιση του περίπλοκου, όπως φάνηκε από τα παραπάνω, όρου απαιτείται σε πρώτη φάση ο διαχωρισμός του από την «ιστορία». Η πρώτη σημαντική διαφορά εντοπίζεται στην κατεύθυνση που ακολουθούν οι δύο όροι. Ενώ, δηλαδή, η ιστορία «διαβάζεται» από την αρχή προς το τέλος, η μνήμη ξεκινά από το σήμερα για να καταλήξει στο χθες. Διαφορές εντοπίζονται και στην αίσθηση εγγύτητας με το παρελθόν καθώς η ιστορία

¹ Αλέξανδρος Τενεκετζής, «Από την μνήμη για τον πόλεμο στον πόλεμο για την μνήμη». *Μνήμων* 29, (2008): 275-295, 276.

² Αντώνης Λιάκος, «Τι είναι «μνήμη»;», στο *Το παρελθόν στο παρόν: μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, επιμ. Νίκος Παπαδημητρίου και Άρης Αναγνώστοπουλος (Αθήνα: Καστανιώτης, 2017), 32.

το αντιμετωπίζει ως κάτι πολύ μακρινό, το οποίο έχει σκοπό να το μετατρέψει σε ιστορικό με βάση τη λογική, ενώ η μνήμη το προσεγγίζει με πολύ μεγαλύτερη αμεσότητα, σαν κάτι πρόσφατο το οποίο μάλιστα γεννά συναισθήματα, ιδιαίτερα εκείνα που σχετίζονται με την προσδοκία. Επιπλέον, η απόσταση μεταξύ «ιστορίας» και «μνήμης» αυξάνεται εξαιτίας και της διαφοράς μεταξύ του ιστορικού παρελθόντος το οποίο ανήκει κυρίως στην πρώτη αφού η προσέγγισή του προκύπτει με βάση τη φιλομάθεια και την επιστημονική έρευνα, και του πρακτικού παρελθόντος που συνδέεται κυρίως με την δεύτερη και σχετίζεται με συναισθήματα και θέματα του παρόντος.³

Η μνήμη, επομένως, δεν ταυτίζεται με την ιστορία. Δεν αφορά τόσο τα ίδια τα ιστορικά γεγονότα όσο τον τρόπο πρόσληψης και νοηματοδότησής τους. Ωστόσο, αυτός ο τρόπος εξαρτάται από το εκάστοτε κυρίαρχο ρεύμα σκέψης που μεταβάλλεται σε κάθε κοινωνία και εποχή.⁴ Άρα, ακόμα και για το ίδιο γεγονός δεν υπάρχει μόνο μία ή σταθερή μνήμη. Άλλωστε πρόκειται για μια διαλεκτική εμπειρία που κινείται ανάμεσα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον.⁵

Αν και η μνήμη παραπέμπει αρχικά σε φυσικές λειτουργίες που συγκροτούνται έτσι ώστε ο άνθρωπος να μπορεί να ενεργοποιεί ιδέες και πληροφορίες οι οποίες είναι παρελθούσες και να τις αναπαριστά ως τέτοιες,⁶ η αναφορά των παραπάνω κατέστησε εμφανές ότι στο παρόν κείμενο χρησιμοποιείται με τον τρόπο εννοιολόγησής της από τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Θα αποφευχθούν, δηλαδή, προσεγγίσεις της μνήμης από τη σκοπιά της ψυχολογίας, της ψυχιατρικής, της φυσιολογίας ή της βιολογίας.⁷ Στο πλαίσιο που εξετάζουμε η συλλογική μνήμη κατέχει μια ιδιαίτερη θέση. Η συλλογική μνήμη, που συζητείται στον ακαδημαϊκό χώρο ήδη από την δεκαετία του 1920 όταν ο Maurice Halbwachs εξέδωσε την ανάλογη εργασία του, έχει δεχθεί πληθώρα ορισμών με πιθανώς μόνο κοινό στοιχείο μεταξύ τους την επισήμανση ότι πρόκειται για μια μορφή μνήμης που υπερβαίνει τα μεμονωμένα πρόσωπα με αποτέλεσμα τα μέλη μιας ομάδας να μοιράζονται κοινά στοιχεία μνήμης⁸.

Η συλλογική μνήμη υπάρχει μόνο εφόσον «αντικειμενοποιείται με ανταλλαγές» μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας και γίνεται αντιληπτή μέσω της διαπιστωμένης ύπαρξης κοινών

³ Στο ίδιο, 34-36.

⁴ Άννα Μαντόγλου, «Πρόλογος στην ελληνική έκδοση» στο Maurice Halbwachs *Η συλλογική μνήμη* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2013), 19.

⁵ Στο ίδιο, 22.

⁶ Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη* (Αθήνα: Νεφέλη, 1998), 87.

⁷ Στο ίδιο, 87.

⁸ James V. Wertsch, και Henry L. Roediger, "Collective memory: Conceptual foundations and theoretical approaches". *Memory* 16 (2008), 318-326, 318. (Ημερομηνία πρόσβασης 29/6/2021)

αναφορών. Με λίγα λόγια μπορεί να υποστηριχθεί πως η συλλογική μνήμη αποτελεί «τόπο παραγωγής κοινά αναγνωρίσιμων νοημάτων» και οι διάφορες μορφές της διαπλάθονται μέσω της κοινωνικής αλληλεπίδρασης.⁹ Η ιστορία, εντός αυτού του πλαισίου, παρουσιάζεται με τρόπο μυθικό, διαστρεβλωμένο και αναχρονιστικό αλλά, ταυτόχρονα, δεν είναι παρά η βιωματική, συνεχώς ζωντανή σχέση του παρόντος με το παρελθόν.¹⁰

Βασικό σημείο της συλλογικής μνήμης αποδεικνύονται οι σχέσεις που αναπτύσσονται με άξονα την έννοια του χρόνου, η σχέση δηλαδή ανάμεσα στα τρία επίπεδα του χρόνου: παρελθόν, παρόν και μέλλον, και εκείνη ανάμεσα στα μέλη της κοινωνίας και τα προαναφερθέντα επίπεδα. Η συγκεκριμένη διαπίστωση εδράζεται σε απόψεις σχετικές με το ζήτημα όπως των Wertsch και Roediger οι οποίοι αναφέρουν πως χαρακτηριστικό γνώρισμα της συλλογικής μνήμης θεωρείται το γεγονός πως τα πρόσωπα που απαρτίζουν ένα σύνολο μοιράζονται «πολιτιστικά εργαλεία, ειδικά αφηγηματικές τεχνικές» με πλήθος σημαντικών ομοιοτήτων, που χρησιμοποιούνται για την κατανόηση του παρελθόντος.¹¹ Εξίσου κομβική υπήρξε και η θέση όσων υποστηρίζουν πως η αντίληψη που έχει ένα σύνολο για το παρελθόν του διαμορφώνεται μετά από έναν πολύπλοκο δρόμο προς τις κατάλληλες επιλογές που θα συνθέσουν την τελική εικόνα, καθώς στη συλλογική μνήμη γίνονται δεκτά μόνο όσα γεγονότα διαθέτουν κάποιο νόημα στο σήμερα και συμβαδίζουν με τις βλέψεις για το αύριο.¹²

Η μνήμη είναι σαφώς παρούσα στη δημόσια σφαίρα ενώ οι διάφορες «μνήμες» βρίσκονται σε συνεχή αγώνα για το ποια θα επικρατήσει. Κρίνεται, λοιπόν, επιθυμητή η επισήμανση ότι οι έννοιες «δημόσια» και «κυρίαρχη» μνήμη δεν είναι ακριβώς όμοιες. Η πρώτη αφορά, κατά κύριο λόγο, τη μνήμη που παράγεται μέσω δημόσιων επιτελέσεων και δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με την κυρίαρχη, τη μνήμη δηλαδή που συμμερίζονται οι περισσότεροι, καθώς πλευρές δημόσιας μνήμης συχνά δεν είναι κυρίαρχες και πλευρές κυρίαρχης μνήμης δεν χαρακτηρίζονται ακόμα ως δημόσιες¹³. Σε κάθε περίπτωση, παρά την ύπαρξη πολλών ανταγωνιστικών μνημών, στο εκάστοτε πολιτικό και ιστορικό περιβάλλον επικρατεί μία εικόνα του παρελθόντος, η οποία μάλιστα συνήθως αναπαράγεται από θεσμούς και φορείς. Υπό αυτό το πρίσμα, η κυρίαρχη μνήμη είναι αποτέλεσμα ενός συστήματος διεργασιών όπου τα κομματικά συμφέροντα, οι πνευματικοί άνθρωποι και τα ΜΜΕ λειτουργούν επιδραστικά

⁹ Σταύρος Σταυρίδης, «Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη», στο *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, επιμ. Σταύρος Σταυρίδης (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006), 13.

¹⁰ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, ό.π., 159.

¹¹ Wertsch, και Roediger, «Collective memory», ό.π., 324.

¹² Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος: Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967* (Αθήνα: Επίκεντρο, 2010), 17-18.

¹³ Λιάκος, «Τι είναι «μνήμη»;», ό.π., 37.

στη διαμόρφωση του πολιτισμού και της μνήμης.¹⁴ Στενά συνδεδεμένη με την λέξη «κυριαρχία» είναι και η «επίσημη» μνήμη καθώς σχετίζεται με κρατικές λειτουργίες και ηγεμονικά αφηγήματα. Ειδικότερα, η «επίσημη» μνήμη συνδέεται εντονότατα με μια διαρκή διαμόρφωση της εικόνας του παρελθόντος, η οποία στοχεύει στην κάλυψη των παροντικών απαιτήσεων. Οι ερμηνείες που κάθε φορά προκύπτουν εξαπλώνονται, κατά κύριο λόγο, μέσω των κρατικών θεσμών δημιουργώντας «ηγεμονικά αφηγήματα» που παραμερίζουν τις διαφορετικές οπτικές. Ωστόσο, δεν παύει η ύπαρξη πληθώρας μνημών εντός της κοινωνίας.¹⁵

Στα πλαίσια του ανταγωνισμού για την κατάκτηση της εξουσίας η συλλογική μνήμη έχει αντιμετωπιστεί ως κύριο διακύβευμα. Εξάλλου, βασικές προσπάθειες όσων ατόμων ή συνόλων επικράτησαν ή επικρατούν στις ιστορικές κοινωνίες στοχεύουν στην κυριαρχία πάνω στην μνήμη και στη λήθη.¹⁶ Είναι αυτά τα δύο στοιχεία, η μνήμη και η λήθη, που συγκροτούν την «επιλεκτικότητα της μνήμης». Αν και είναι σύνηθες να θυμόμαστε επιλεκτικά, σε ορισμένες περιπτώσεις είναι και επιβεβλημένο. Η έννοια «πολιτικές της μνήμης» ορίζει ακριβώς τη συγκεκριμένη συνθήκη, δηλαδή ότι οι αρχές, ανεξάρτητα από το πολίτευμα που επικρατεί, καθορίζουν τι συγκρατείται και τι αποσύρεται από τη μνήμη.¹⁷ Η απόφαση για το ποιες στιγμές του παρελθόντος θα τοποθετηθούν στην πλευρά της μνήμης και ποιες σε εκείνη της λήθης λαμβάνεται με γνώμονα την διασφάλιση κάποιας ταυτότητας, ατομικής, κοινωνικής ή εθνικής. Η μνήμη ελέγχει τα γεγονότα τα οποία έχουν παρέλθει και αποφασίζει να κρατήσει όσα ταιριάζουν με την ταυτότητα που έχει οικοδομηθεί.¹⁸

1.2 Ταυτότητα

Η ταυτότητα, επομένως, αποτελεί μία ακόμα έννοια που πρέπει να συζητηθεί στο παρόν κείμενο πριν αναλυθούν οι προεκτάσεις των ερωτημάτων που προέκυψαν από την έρευνα στις εφημερίδες. Και εδώ, η έμφαση δεν δίνεται τόσο στον τομέα της ψυχολογίας όσο στην κοινωνική και ιστορική διάσταση του ζητήματος καθώς εστιάζουμε στις συλλογικές ταυτότητες.

¹⁴ Νίκος Μαρατζίδης, «Πρόλογος», στο *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος* (βλ. υποσημ. 12), 14-15.

¹⁵ Χριστίνα Κουλούρη, «Το αμόνι της ιστορικής μνήμης», στο *Το παρελθόν στο παρόν*: (βλ. υποσημ. 2) 49.

¹⁶ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, ό.π., 90.

¹⁷ Λιάκος, «Τι είναι «μνήμη»;», ό.π., 42.

¹⁸ Μαντόγλου, «Πρόλογος», ό.π., 27.

Αρχικά, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε την ταυτότητα ως μια «δυναμική διαδικασία», ως την αίσθηση του «ανήκειν» σε μια διακριτή ομάδα σε αντιδιαστολή με τα πρόσωπα που απαρτίζουν ένα άλλο συγκροτημένο σύνολο, ως αφορμή ανάπτυξης δεσμών αλληλεγγύης ή σύγκρουσης. Παράλληλα, δεν μπορούμε να παραλείψουμε την επιθυμία του ατόμου να θεωρηθεί μέλος ενός συγκροτημένου συνόλου αλλά και την σημασία του ετεροπροσδιορισμού στη σύνθεση της ταυτότητας.¹⁹ Έπειτα, πρέπει να υπογραμμίσουμε πως δεν υπάρχει φυσική ταύτιση μεταξύ των μελών μιας ομάδας αλλά ούτε και μια φυσική συνέχεια της ομάδας στον χρόνο. Για την κάλυψη αυτών των κενών επιστρατεύονται υψηλές ηθικές αξίες και σύμβολα. Τα σύμβολα για τις συλλογικές ταυτότητες αποτελούν μέσα για τη δημιουργία της αίσθησης μιας σχεδόν σωματικής ταυτότητας.²⁰

Η σχέση της ταυτότητας με την μνήμη είναι αναπόδραστη. Για την ακρίβεια, η μνήμη αποτελεί αναπόσπαστο δομικό χαρακτηριστικό της ταυτότητας με αποτέλεσμα την ένταση της σημασίας της μνήμης σε περιπτώσεις κρίσης της ταυτότητας²¹. Επίσης, ούτε οι μνήμες ούτε οι ταυτότητες παραμένουν σταθερές και αναλλοίωτες αλλά συνιστούν είτε αναπαραστάσεις είτε κατασκευές της πραγματικότητας και χαρακτηρίζονται από υποκειμενική διάσταση. Οι μνήμες διαρκώς τροποποιούνται με σκοπό- όπως φάνηκε και παραπάνω- να συμβαδίζουν με τις ταυτότητες που κάθε φορά ισχύουν.²² Επιπλέον, τόσο ο πυρήνας της ιστορικής μνήμης²³ όσο και εκείνος της συλλογικής ταυτότητας καθορίζεται από τις επαναλαμβανόμενες αναπαραστάσεις παρελθόντων γεγονότων, η απόσταση των οποίων από τα αρχικά γεγονότα μοιάζει να ελαττώνεται λόγω της μεταβίβασης της μνήμης και, κυρίως, του συνεπακόλουθου αισθήματος όλο και περισσότερων προσώπων ότι μοιράζονται την ίδια ταυτότητα.²⁴

Πριν προχωρήσουμε σε κάποια σχόλια για την εθνική ταυτότητα θα ήταν χρήσιμη η αναφορά ορισμένων παρατηρήσεων από τον Ρενάν για την έννοια του «έθνους». Ο Γάλλος φιλόσοφος στη διάλεξή του στη Σορβόνη του 1882 στήριξε σε μεγάλο βαθμό την δημιουργία του έθνους

¹⁹ Ραϋμόνδος Αλβανός, *Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες: Κράτος και πολιτικές ταυτότητες στη Μακεδονία του Μεσοπολέμου* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2019), 15.

²⁰ Πέτρος Θεοδωρίδης, «Προσωπική ταυτότητα, εθνική ταυτότητα και ιδιότητα του πολίτη», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 5, 2001: 55-82, 57, https://www.researchgate.net/publication/283242106_Prosopike_tautoteta_ethnike_tautoteta_kai_idioteta_tou_p_olite (Ημερομηνία πρόσβασης 29/6/2021)

²¹ Πολυμέρης Βόγλης, «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: Μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα.», *Τα Ιστορικά* 25, τχ 47 (Δεκέμβριος 2007): 437-456, 454.

²² John R. Gillis, «Introduction» στο *Commemorations: The Politics of National Identity* (Princeton: Princeton University Press, 1994), 3-24, 3.

²³ Εδώ η ιστορική μνήμη θεωρείται ότι συντίθεται από τους «κοινούς παρονομαστές» που προκύπτουν από «τις διαφορετικές ή και αντίθετες συλλογικές μνήμες» και, συμβολικά, ξεπερνούν «τις πραγματικές κοινωνικές και πολιτικές αντιθέσεις». (βλ. υποσημ. 21).

²⁴ Βόγλης, «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν», ό.π., 451.

στην ύπαρξη της λήθης και της ιστορικής πλάνης, τονίζοντας πως στον πυρήνα του βρίσκεται το γεγονός πως το σύνολο των μελών του όχι μόνο συνδέεται με πλήθος κοινών πραγμάτων αλλά έχει ξεχάσει και τα ίδια πράγματα. Ο Ρενάν διαπίστωσε πως το σύγχρονο έθνος αποτελεί παράγωγο μιας αλυσίδας γεγονότων που τείνουν προς μια κοινή κατεύθυνση,²⁵ καταλήγοντας πως «έθνος είναι μια μεγάλη αλληλεγγύη, συγκροτημένη από το αίσθημα των θυσιών που έγιναν και από αυτές στις οποίες είναι διατεθειμένο ακόμα να υποβληθεί. Προϋποθέτει ένα παρελθόν, κι όμως, συμπυκνώνεται στο παρόν, μέσα από ένα απτό γεγονός: τη συναίνεση... να συνεχισθεί η συμβίωση».²⁶

Σε γενικό πλαίσιο, η εθνική ταυτότητα αφορά την «ιδιότητα του μέλους ενός έθνους» και η κατοχή της από ένα πρόσωπο ταυτίζεται με την σαφή γνώση του ότι αποτελεί μέλος της εθνικής κοινότητας και την επιθυμία του να λαμβάνει μέρος σ' αυτήν²⁷. Στα βασικά χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου τύπου ταυτότητας, τα οποία σχετίζονται με όσα θα αναλυθούν στη συνέχεια, είναι σημαντικό να προσθέσουμε την εδραίωσή του σε μια «αναδρομική αφήγηση». Το κάθε έθνος, δηλαδή, «κατασκευάζει εκ των υστέρων τη βιογραφία του» η οποία συγκροτείται εν τέλει από επιλεκτικές μνήμες και λήθες, αλλά και υπενθυμίσεις κοινής καταγωγής, κοινής παράδοσης και στιγμών από την εθνική ιστορία. Ταυτόχρονα, η εθνική ταυτότητα μπορεί να χαρακτηριστεί ως πολιτική ταυτότητα εμποτισμένη με το , κατά μία έννοια, υπερβατικό νόημα και αίσθημα του έθνους. Πρόκειται, σύμφωνα με αυτή την άποψη, για μια εξέλιξη εθνοτικής ταυτότητας που εξάγεται από το πολιτισμικό πλαίσιο και συνδέεται, πλέον, έντονα με το κράτος.²⁸ Οι εθνικές ταυτότητες, βέβαια, δεν παύουν, ως σημεία της ανθρώπινης ιστορίας, να δομούνται και να ανακατασκευάζονται²⁹.

Σ' αυτό το σημείο πρέπει να υπογραμμίσουμε πως βασικό στοιχείο στα όσα παρουσιαστούν παρακάτω δεν αποτελεί μόνο η εθνική ταυτότητα και η διεκδίκησή της από τις παρατάξεις, όπως θα φανεί στη συνέχεια, αλλά και η έννοια της πολιτικής ή και ιδεολογικής ταυτότητας καθώς αυτή καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο θέασης του παρελθόντος. Άλλωστε, η σύσταση οποιασδήποτε ταυτότητας απαιτεί την ύπαρξη του αισθήματος της συνέχειας μέσα στον χρόνο και, σε επίπεδο παραταξιακό ή κομματικό, ο τρόπος παρουσίας αυτής της

²⁵ Ερνέστ Ρενάν, «Τι είναι έθνος», ο *Πολίτης*, τχ.121 (1993): 33-38, 33. <http://users.uoi.gr/gramisar/prosopiko/constan/nation.pdf> (Ημερομηνία πρόσβασης 29/6/2021)

²⁶ Στο ίδιο, 38.

²⁷ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Η εθνική ταυτότητα ως δίλημμα και ως προοπτική», *Η Καθημερινή*, <https://www.kathimerini.gr/society/383639/i-ethniki-taytotita-os-dilimma-kai-os-prooptiki/> (Ημερομηνία πρόσβασης 9/7/2021)

²⁸ Θεοδωρίδης, «Προσωπική ταυτότητα, εθνική ταυτότητα και ιδιότητα του πολίτη», ό.π., 60-61.

²⁹ Gillis, "Introduction", ό.π., 4.

συνέχειας αλλά και ο επιθυμητός ρόλος στην εθνική ιστορία αντικατοπτρίζει το πολιτικό και ιδεολογικό χρώμα της ταυτότητας καθώς και τα σχέδια για το σήμερα και το αύριο³⁰.

Στην περίπτωση της παρούσας εργασίας, η ταυτότητα των πολιτικών παρατάξεων των οποίων ο λόγος μελετάται εμπεριέχει και το στοιχείο της «εθνικοφροσύνης». Το νόημα της συγκεκριμένης λέξης βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στις έννοιες της ελευθερίας και της δημοκρατίας, όπως αυτές συμπεριλαμβάνονται «στο μύθο περί του πολέμου εναντίον του ολοκληρωτισμού». Επιπλέον, πολλά στοιχεία σχετιζόμενα με την εθνικοφροσύνη πηγάζουν από τον πολιτικό συντηρητισμό αλλά και από την έννοια της νομιμοφροσύνης απέναντι στην βασιλική εξουσία και τον εθνικισμό.³¹ Η εθνικοφροσύνη ως έννοια εντοπίζεται ήδη από το 1915. Βέβαια, δεν την συναντάμε συχνά κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, όταν και δήλωνε την ενότητα του βενιζελικού και του αντιβενιζελικού αστικού κόσμου απέναντι σε έναν κοινό αλλά αόριστο εχθρό ο οποίος, πάντως, προέκυπτε κυρίως από την κομμουνιστική δράση. Στην εποχή που εδώ μας αφορά, η εθνικοφροσύνη έχει συγκροτηθεί, ήδη με το τέλος των Δεκεμβριανών, ως μια ιδεολογία αποκλεισμού των κομμουνιστών από το σύνολο του έθνους, με αποτέλεσμα να στοχεύει εναντίον του εσωτερικού και όχι του εξωτερικού εχθρού.³²

1.3. Χρήση της ιστορίας

Όταν η «ιστορία» συνοδεύεται από τη λέξη «χρήση», τις περισσότερες φορές εννοείται «κατάχρηση», άρα και αλλοίωση είτε στην αφήγηση είτε στην ερμηνεία του παρελθόντος. Σε ένα σημαντικό ποσοστό, όμως, σημαίνει μόνο έλλειψη αναφοράς σε ορισμένες πλευρές της ιστορίας η οποία, άλλωστε, δεν είναι απλώς ό,τι γράφεται αλλά και ό,τι αποσιωπάται. Η ιστορία χρησιμοποιείται ακόμα και σε δημοκρατικά καθεστώτα με σκοπό τη νομιμοποίησή τους³³ ενώ, ειδικά η εθνική, λειτουργεί ως μέσο νομιμοποίησης της επίσημης ταυτότητας, δρώντας καταλυτικά για την ένταξη ή όχι πληθυσμιακών ομάδων στο σώμα του έθνους.³⁴

Το παρελθόν αποτελεί φορέα κύρους και στη χρήση του οδηγεί μια σειρά από παράγοντες όπως η νομιμοποίηση θεσμών και κοινωνικών δομών, η ανάδειξη παραδειγμάτων και η

³⁰ Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος*, ό.π., 20.

³¹ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967* (Αθήνα: Σαββάλας, 2006), 208.

³² Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος*, ό.π., 41-42.

³³ Χριστίνα Κουλούρη, «Ιστορία και πολιτική-Οι μαϊνάνδροι μιας αμφίσημης σχέσης-», στο *Πολιτική μεθοδολογία: Οριοθετήσεις και περιορισμοί*, επιμ. Α-Ι. Δ. Μεταξάς (Αθήνα: Εκδόσεις Σιδέρη, 2016), 120.

³⁴ Anne-Marie Thiesse, «Ο κοινωνικός ρόλος του/της ιστορικού», στο *Συναντήσεις της ελληνικής με τη γαλλική ιστοριογραφία από τη Μεταπολίτευση έως σήμερα*, επιμ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης (Αθήνα: Ε.Ι.Ε., 2015), 264.

σημασία του σχηματισμού ταυτοτήτων σε εθνικό ή πολιτικό επίπεδο.³⁵ Οι πολιτικές συγκρούσεις, μάλιστα, είναι πιθανό να εστιάζουν σε μνήμες και γεγονότα της Ιστορίας, η στάση απέναντι στα οποία βρίσκεται σε συνάρτηση με την ιδεολογία που πρεσβεύει το πολιτικό πρόσωπο που την κρατά.³⁶ Ερχόμαστε, έτσι, στην ιδεολογική χρήση της Ιστορίας, δηλαδή στην προσέγγισή της με μεροληπτική διάθεση ώστε να νομιμοποιηθούν συγκεκριμένες κάθε φορά πολιτικές κινήσεις. Επιπλέον, η φράση «ιδεολογική χρήση» μπορεί να χαρακτηρίζει την «επιλεκτική και εργαλειακή επιστράτευση» της Ιστορίας, που στοχεύει στην αναγνώριση σύγχρονων πολιτικών πράξεων.³⁷

Η πολιτική χρήση της ιστορίας δεν επιλέγεται αποκλειστικά από πρόσωπα του πολιτικού χώρου αφού σ' αυτήν καταφεύγουν τόσο οι δημοσιογράφοι όσο και οι ιστορικοί.³⁸ Ωστόσο, σχετικά με τους τελευταίους, πρέπει να ξεκαθαριστεί πως η υποκειμενική στάση στο έργο τους και η επιρροή της εποχής παραγωγής του στην ανάγνωση του παρελθόντος δεν είναι το ίδιο ζήτημα με την εκμετάλλευση της ιστοριογραφίας για πολιτικούς και ιδεολογικούς λόγους.³⁹ Γενικά, τόσο η κατάχρηση της ιστορίας όσο και η διαστρέβλωσή της ορισμένες φορές πραγματοποιούνται ασυνείδητα, χωρίς τη βάση κάποιου συγκεκριμένου προγραμματισμού. Απεικονίσεις του χθες, δοσμένες με στερεοτυπικό τρόπο, είναι ιδιαίτερα διαδεδομένες λόγω της «απλουστευτικής τους φύσης» που επιτρέπει όχι μόνο την πρόσληψη, την αποδοχή και την επανάληψή τους αλλά και την «κατηγοριοποίηση και κατανόηση του παρόντος».⁴⁰

Η ιστορία στο δημόσιο χώρο είναι εμφανέστατη στα μνημεία, τα οδωνύμια και στις δημόσιες τελετές οι οποίες και αφορούν περισσότερο την παρούσα εργασία επειδή συνδέονται άμεσα με ιστορικές επετείους. Οι δημόσιες τελετές μνήμης, λοιπόν, θεωρούνται το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα συνεργασίας μνήμης και πολιτικής.⁴¹ Ο εορτασμός, όπως και η καθιέρωση, επετείων συντελούν στην προσπάθεια της πολιτικής εξουσίας να συμμετάσχει στη διάπλαση της συλλογικής μνήμης. Η απόφαση για το ποιο ιστορικό γεγονός είναι άξιο μνημόνευσης και εορτασμού λαμβάνεται με βάση ορισμένα κριτήρια όπως η ικανότητα των γεγονότων αυτών να δρουν ενοποιητικά ή να λειτουργούν ως θετικά παραδείγματα.⁴² Οι

³⁵ Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος*, ό.π., 17.

³⁶ Κουλούρη, «Ιστορία και πολιτική», ό.π., 127.

³⁷ Χάρης Αθανασιάδης, *Τα αποσυνθέντα βιβλία: Έθνος και σχολική Ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2015), 23-24.

³⁸ Στο ίδιο, 25.

³⁹ Κουλούρη, «Ιστορία και πολιτική», ό.π., 121.

⁴⁰ Στο ίδιο, 131-132.

⁴¹ Κουλούρη, «Ιστορία και πολιτική», ό.π., 120.

⁴² Ελένη Πασχαλούδη, «Η Εθνική Αντίσταση στον επετειακό χάρτη της μεταπολεμικής Ελλάδας», στο *Κατοχική βία 1939-1945: Η ελληνική και η ευρωπαϊκή εμπειρία*, επιμ. Βασιλική Λάζου και Στράτος Δορδανάς (Αθήνα: Ασίνη, 2016), 415.

επιλεγόμενες ιστορικές στιγμές αναδεικνύονται μέσω μνημονικών τελετών οι οποίες «ως περιοδικά επαναλαμβανόμενες αναπαραστάσεις του παρελθόντος» γίνονται ο κεντρικός άξονας των συλλογικών μνημών.⁴³

Η κυριότερη, όμως, ιδιότητα των επετείων και των μνημονικών τελετών είναι η ενίσχυση ή υπενθύμιση της εθνικής ταυτότητας. Εξάλλου, η θεσμοθέτησή τους και η γενικότερη σημασία τους σχετίζεται με την εμφάνιση των εθνών-κρατών και του εθνικισμού. Αν και το περιεχόμενο, λοιπόν, των εθνικών επετείων είναι κυρίως ιστορικό, κατά τον εορτασμό προβάλλεται η οπτική που έχει έπειτα από επιλογές και επεξεργασία.⁴⁴ Αποδίδεται έτσι σημασία σε γεγονότα και πρόσωπα ώστε να σχηματιστεί ένας «ιερός κατάλογος» με όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά και τις εμπειρίες που διακρίνουν μια κοινότητα και συσπειρώνουν τα μέλη της⁴⁵. Απέναντι στα προαναφερθέντα γεγονότα και πρόσωπα αναπτύσσεται ένα αίσθημα χρέους το οποίο συνδέεται με τη θέαση του παρελθόντος ως αντικειμένου έντονου θαυμασμού και όχι ως πεδίου έρευνας.⁴⁶ Τα παραπάνω εξηγούν με ποιο σκεπτικό μνημονεύονται και κατέχουν θέση στο εθνικό εορτολόγιο ιστορικά γεγονότα που χαρακτηρίζονται συνήθως με θετικό πρόσημο.

---

⁴³ Κουλούρη, «Το αμόνι της ιστορικής μνήμης», ό.π., 55.

⁴⁴ Χριστίνα Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το έθνος: εθνικές επετείαι στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα», στο *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερώματα στον Γιάννη Γιαννιλόπουλο*, επιμ. Δέσποινα Παπαδημητρίου και Σεραφείμ Σεφεριάδης (Αθήνα: Ασίνη, 2012), 183.

⁴⁵ Kenneth E. Foote και Maoz Azaryahu, «Toward a geography of memory: geographical dimensions of public memory and commemoration», *Journal of Political and Military Sociology* 35, 2007, 3.

⁴⁶ Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος*, ό.π., 273.

2. Η Μνήμη Του 1821 ως το 1950

Δεν είναι σε καμία περίπτωση παράξενη η μνημόνευση της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 σε επέτειο με ετήσια περιοδικότητα. Το γεγονός ότι πρόκειται για μια κίνηση με επιτυχή κατάληξη που είχε ως αποτέλεσμα τον σχηματισμό ενός εθνικού κράτους θεωρείται χωρίς αμφιβολία εισιτήριο για τη θεσμοθέτηση της μνήμης της σε εθνική επέτειο αφού αναδεικνύει μια στάση πατριωτικής συμπεριφοράς που μπορεί να αποδειχθεί θετικό παράδειγμα στο παρόν⁴⁷. Εκτός αυτού, στην ελληνική πλευρά ήταν από πολύ νωρίς υπαρκτή η επιθυμία απομνημόνευσης της Επανάστασης «μέσω νεωτερικών μνημονικών πρακτικών» ώστε να επισημανθεί η ρήξη με το οθωμανικό παρελθόν αλλά και το άνοιγμα νέας σελίδας λόγω ακριβώς των απελευθερωτικών κινήσεων.⁴⁸

Το 1838 μετά από βασιλικό διάταγμα πραγματοποιήθηκε ο πρώτος εορτασμός της επετείου. Το γιορτινό κλίμα, όμως, βρισκόταν αντιμέτωπο με το κλίμα πολιτικών αναταραχών, όπως φαίνεται και από τα γραφόμενα στο φύλλο της εφημερίδας «Αθηνά», το οποίο δημοσιεύθηκε την επόμενη της επετείου και τόνιζε την ανάγκη δημιουργίας Συντάγματος. Ως και το 1843 η επέτειος σηματοδεύτηκε από ανταγωνιστικούς εορτασμούς. Η πλευρά που αντιμαχόταν την οθωμανική εξουσία επιθυμούσε την οικειοποίηση της επετείου οργανώνοντας μνημόσυνα αγωνιστών, ιδιωτικούς εορτασμούς και άλλες παρόμοιες δράσεις. Επομένως, από την πρώτη στιγμή η 25^η Μαρτίου συνιστούσε πολιτικό διακύβευμα και τόπο ανταγωνιστικών ερμηνειών.⁴⁹ Ένα επιπλέον στοιχείο που εξαρχής συνδυαζόταν με την μνήμη του Εικοσιένα είναι η γιορτή του Ευαγγελισμού, η περιοδικότητα της οποίας άλλωστε είναι ετήσια. Έως και το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου δεν αντιμετωπίστηκε κάποιο γεγονός από το ελληνικό κράτος ως ανάλογης σημασίας με την Επανάσταση με αποτέλεσμα η 25^η Μαρτίου να αποτελεί για πολλές δεκαετίες τη μόνη εθνική επέτειο, αν εξαιρέσουμε το διάστημα από το 1844 ως και το 1862 κατά το οποίο εορταζόταν η επέτειος της 3^{ης} Σεπτεμβρίου του 1843.⁵⁰

Ο πρώτος εορτασμός της επετείου της Ελληνικής Επανάστασης, λοιπόν, έλαβε χώρα μπροστά από το παλάτι του Όθωνα. Οι κανονιοβολισμοί και η στρατιωτική μουσική διέθεταν θέση στο πρόγραμμα το οποίο συμπλήρωνε η δοξολογία στην Μητρόπολη.⁵¹ Μπορούμε να

⁴⁷ Πασχαλούδη, «Η Εθνική Αντίσταση στον επετειακό χάρτη», ό.π., 415-416.

⁴⁸ Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2020), 31.

⁴⁹ Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το έθνος», ό.π., 181-182.

⁵⁰ Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες*, ό.π., 464.

⁵¹ Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, «Οι παρελάσεις της 25^{ης} Μαρτίου: Όταν ήταν η μεγάλη γιορτή της Δημοκρατίας», <https://www.taathinaika.gr/oi-parelaseis-tis-25is-martiou/> (Ημερομηνία πρόσβασης 29/6/2021)

συμπεράνουμε, επομένως, όχι μόνο το εορταστικό κλίμα της ημέρας και τη σύνδεσή της με το θρησκευτικό στοιχείο αλλά και τον κεντρικό ρόλο του βασιλιά στο κοινωνικό και πολιτικό σκηνικό της χώρας του α' μισού του 19^{ου} αιώνα. Από εκείνον τον πρώτο εορτασμό το τελετουργικό εξελίχθηκε αργά αλλά με ορισμένες σημαντικές διαφοροποιήσεις όπως θα φανεί στη συνέχεια, και τόσο το ίδιο το πρόγραμμα όσο και το πλαίσιο και τα σχόλια που το περιβάλλαν αντικατόπτριζαν το κλίμα και τις απόψεις της εκάστοτε εποχής.

Αν θέλουμε να έχουμε μια εικόνα του τελετουργικού της επετείου μπορούμε να σταθούμε στην έρευνα της Χριστίνας Κουλούρη, η οποία αποδεικνύει πως το συγκεκριμένο πεδίο της ανάμνησης του 1821 βασίστηκε στο «τυποποιημένο τελετουργικό των δυναστικών εορτών» και πως επιχειρήθηκε συνειδητά η ομογενοποίηση υπό κεντρικό έλεγχο του συνόλου των εορτασμών είτε πραγματοποιούνταν στην πρωτεύουσα είτε όχι.⁵² Μέσω της απαραίτητης αναδρομής διαπιστώνεται πως ως το 1862, όταν και εκδιώχθηκε ο Όθωνας, βασικότατο στοιχείο του εορτασμού αποτελούσε η βασιλική πομπή ενώ ο ρόλος του στρατού περιοριζόταν στην επισήμανση της πορείας που θα ακολουθούταν από την προαναφερθείσα πομπή. Οι κάτοικοι της πρωτεύουσας κατείχαν το ρόλο του θεατή αφού δεν λάμβαναν ενεργά μέρος στις επίσημες εκδηλώσεις αλλά συμμετείχαν σε αντίστοιχου κλίματος διοργανώσεις του Δήμου ή ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Σ' αυτή τη φάση, δηλαδή, το έθνος απεικονιζόταν κυρίως στο πρόσωπο του βασιλιά, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα την έκφραση διαμαρτυριών, ειδικά σε περιόδους κατά τις οποίες η αντιπολίτευση εναντίον του μονάρχη ήταν έντονη. Η σύγκρουση μεταξύ των «πρακτικών νομιμοποίησης της μοναρχίας» και της παράδοσης που άφησε η Επανάσταση του 1821 που, συμβολικά τουλάχιστον, ήταν δημοκρατική καθίστατο φανερή. Άρα, η επέτειος αποδείχθηκε σύντομα τόπος «διεκδίκησης της πολιτικής νομιμότητας». Δεν πρέπει, όμως, να παραβλέψουμε πως τότε η μνήμη της Επανάστασης ήταν ακόμα ζωντανή και οι συμμετέχοντες ή οι θεατές πανηγύριζαν ανακαλώντας τους κινδύνους και τις μάχες που οι ίδιοι έζησαν. Η επέτειος αποτελούσε ταυτόχρονα μνημόσυνο για τους πεσόντες ενώ οι επιφανείς επιζώντες παρίσταντο στους εορτασμούς.⁵³

Σχετικά με την αντιμετώπιση των επίσημων εκδηλώσεων των μέσων του 19^{ου} αιώνα από τον σύγχρονό τους Τύπο αξίζει να σταθούμε στο ρόλο που διαδραμάτιζαν η χρονική συγκυρία και η πολιτική τοποθέτηση της κάθε εφημερίδας. Με άλλα λόγια, η περιγραφή όχι μόνο μεταβάλλεται σε κάθε έτος με αποτέλεσμα ο εορτασμός κάποιες φορές να χρωματίζεται θετικά

⁵² Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες*, ό.π., 464.

⁵³ Στο ίδιο, 466-467.

και κάποιες άλλες αρνητικά αλλά και απηχεί τη στάση του κάθε εντύπου απέναντι στην οθωνική εξουσία και την πορεία δημοτικότητας του μονάρχη.⁵⁴

Η επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843 και η συνεπακόλουθη ψήφιση Συντάγματος δεν ακύρωσε την ικανότητα του εορτασμού της επετείου να εκφράζει τις κομματικές συγκρούσεις. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της διαμάχης που ξέσπασε την περίοδο του 1846-1847 επί διακυβέρνησης της χώρας από το γαλλικό κόμμα με αρχηγό τον ρουμελιώτη Κωλέττη. Η σύγκρουση αφορούσε την πραγματοποίηση της επετειακής τελετής στο Φάληρο, στον τάφο του Καραϊσκάκη. Η συγκεκριμένη απόφαση σήμαινε, σύμφωνα και με την αντιπολίτευση, την ταύτιση του εορτασμού με ένα μόνο πρόσωπο, το οποίο επιπλέον είχε καταγωγή από την Στερεά Ελλάδα, την στιγμή που οι Πελοποννήσιοι επεδίωκαν (και είχαν κατοχυρώσει) την δόξα της έναρξης του Αγώνα στον τόπο τους. Ταυτόχρονα, εφημερίδες όπως ο «Αιών» και ο «Χρόνος» τάσσονταν είτε υπέρ είτε κατά της απόφασης, αποδεικνύοντας πως η διαμάχη δεν αφορούσε μόνο ζητήματα κομματικού ή τοπικιστικού χαρακτήρα αλλά και συγκρουόμενων ερμηνειών της Επανάστασης.⁵⁵

Ο εορτασμός της επετείου, κατά την οθωνική περίοδο τουλάχιστον, δεν γινόταν με βάση κάποιο σταθερό τυπικό, αν εξαιρέσουμε ορισμένες εκδηλώσεις όπως η επίσημη δοξολογία. Σε κάθε περίπτωση, η ετήσια πραγματοποίησή του οδήγησε στην αναγνώρισή του ως εθνικής γιορτής που αφορά το ευρύ κοινό. Ωστόσο, η συμμετοχή του κοινού παρουσίασε διακυμάνσεις όπως δηλώνουν και τα παραδείγματα που προσφέρει ο Εξερτζόγλου για τη δεκαετία του 1840. Στις αρχές της δεκαετίας του 1850 παρατηρείται μια παροδική λάμψη αλλά από το 1861 έγινε φανερή η ενισχυμένη παρουσία της χωροφυλακής κατά τη διάρκεια τέλεσης των εκδηλώσεων. Το τεταμένο πολιτικό κλίμα της δεκαετίας του 1860 επισκίασε τις επετειακές εκδηλώσεις χωρίς όμως να ακυρώσει την πραγματοποίησή τους ή να μειώσει την πολιτική δυναμική που τις χαρακτηρίζει.⁵⁶

Ιδιαίτερη για την πορεία του επετειακού εορτασμού υπήρξε η δεκαετία του 1870 καθώς τότε εμφανίστηκαν έντονα ως ξεχωριστή ομάδα οι φοιτητές, εκφράστηκε η απαίτηση για ισχυρό στρατό, κατέστη υποχρεωτική η στράτευση, ιδρύθηκαν πολλοί σύλλογοι και αυξήθηκε

⁵⁴ Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το έθνος», ό.π., 200.

⁵⁵ Στο ίδιο, 201.

⁵⁶ Χάρης Εξερτζόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες στη νεότερη Ελλάδα: Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε' και η πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης», *Μνήμων* 23, (2001): 158-159 <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/mnimon/article/view/8404> (Ημερομηνία πρόσβασης 29/6/2021)

σημαντικά η αστικοποίηση. Στην ίδια δεκαετία εντοπίζονται αλλαγές στην βασιλική πομπή που άρχισε να μετατρέπεται σε παρέλαση στην οποία συμμετείχαν «στρατός» και «λαός». ⁵⁷

Η σημασία της δεκαετίας του 1870 για το ζήτημα που εξετάζουμε έγκειται κυρίως στο ότι περιλαμβάνει το πρώτο ιωβηλαίο της Επανάστασης. Παρότι η ιστορική συγκυρία δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ευνοϊκή αφού η χώρα είχε να αντιμετωπίσει την αποτυχία της κρητικής εξέγερσης, την υπόθεση της σφαγής στο Δήλεσι, την διαρκή πολιτική αστάθεια και τα Λαυρεωτικά, δόθηκε έμφαση στον εορτασμό των πενήντα χρόνων από την έναρξη της Επανάστασης. Η έμφαση αυτή συνδεόταν και με τη δυνατότητα ενός εντυπωσιακού εορτασμού για την Ελληνική Παλιγγενεσία να ενισχύσει το κύρος της ελληνικής πολιτείας. Η πεντηκονταετηρίδα προβλήθηκε ως ένα μοναδικό γεγονός μέσω πλήθους πρωτοβουλιών και αποφάσεων. ⁵⁸ Την ίδια περίπου περίοδο, για την ακρίβεια το 1875, πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά και στρατιωτική παρέλαση στα πλαίσια του εορτασμού της επετείου, η οποία όμως θεσμοθετήθηκε το 1930. ⁵⁹

Η δεκαετία που προηγήθηκε της θεσμοθέτησης της στρατιωτικής παρέλασης είναι ενδεικτική της σύνδεσης της επετείου με τις διεθνείς σχέσεις της χώρας, ειδικά με την Τουρκία. Οι δύο λαοί είχαν μόλις βγει από έναν μεταξύ τους πόλεμο. Στην Ελλάδα βρίσκονταν 1.200.000 πρόσφυγες κάτω από ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες διαβίωσης. Με αφορμή την 25^η Μαρτίου λοιπόν, οι αναφορές του Τύπου στην Τουρκία ήταν έντονα αρνητικές. Οι Οθωμανοί παρουσιάζονταν ως «τύραννοι», «βάρβαροι» και η κυριαρχία τους στον ελλαδικό χώρο ως μόλυνση, «φρικόδης δυναστεία», «μακραίωνη και στυγερή δουλεία». ⁶⁰

Το 1930 δεν γιορτάστηκε απλώς η καθιερωμένη επέτειος της Ελληνικής Επανάστασης αλλά η Εκατονταετηρίδα της. Το 1921 ο Εθνικός Διχασμός και ο εν εξελίξει πόλεμος είχαν οδηγήσει τον εορταστικό προγραμματισμό σε αναβολή. Έτσι επιλέχθηκε ως εορτάσιμο έτος το 1930 ώστε να ταυτίζεται και με την επέτειο αναγνώρισης της ανεξαρτησίας της χώρας. ⁶¹ Ο εορτασμός έφερε στην επιφάνεια τις ήδη υπάρχουσες συγκρούσεις σχετικά με την ιστορική μνήμη τόσο της Επανάστασης όσο και της συνολικής πορείας προς την οικοδόμηση του ελληνικού έθνους-κράτους. ⁶²

⁵⁷ Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες*, ό.π., 467.

⁵⁸ Εξερτζόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες στη νεότερη Ελλάδα», 159-160.

⁵⁹ Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες*, ό.π., 467.

⁶⁰ Ραυμόνδος Αλβανός, «Κράτος, Τύπος και "εθνική μνήμη". Η επέτειος της 25^{ης} Μαρτίου και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις (1922-1967)» (ανακοίνωση στο διαδικτυακό συνέδριο «Μορφές Διαχείρισης της Μνήμης και της Ιστορίας- Εθνικές Επέτειοι, Παρελάσεις, Μνημονικές Τελετές», ΕΑΠ, 8-9 Σεπτεμβρίου 2020).

⁶¹ Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες*, ό.π., 490.

⁶² Στο ίδιο, 547.

Το έτος εορτασμού της Εκατονταετηρίδας ήταν και το έτος υπογραφής του συμφώνου φιλίας μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Από εκείνη τη στιγμή και έπειτα ο Τύπος φαίνεται πολύ προσεκτικότερος στις αναφορές του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το χαρακτηριστικό των Οθωμανών που προκρινόταν δεν ήταν πια η τυραννικότητα αλλά η ισχύς ενώ συχνά στη θέση του βασικού εχθρού τοποθετούνταν η Ιερά Συμμαχία και ο Μέτερνιχ. Παράλληλα, τονίζονταν ο ηρωισμός των Ελλήνων και όχι οι δύσκολες συνθήκες που αντιμετώπιζαν κάτω από την οθωμανική κυριαρχία, η δύναμη της οποίας αποδείκνυε και το μέγεθος του επιτεύγματός τους. Στον Τύπο της εποχής εντοπίζονται αναφορές στα συγχαρητήρια τηλεγραφήματα που έστελναν Τούρκοι αξιωματούχοι με αφορμή την ελληνική επέτειο.⁶³

Η μνήμη του Εικοσιένα δεν σταμάτησε να εορτάζεται την δεκαετία του 1940 παρά τις ιδιαίτερα δυσχερείς συνθήκες. Φωτογραφικό υλικό, άλλωστε, μας δείχνει πως κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου όχι μόνο εξακολουθούσαν να λαμβάνουν χώρα επετειακές δράσεις αλλά και πως υπήρχαν περιπτώσεις όπου η 25^η Μαρτίου γινόταν αφορμή έκφρασης της αντίθεσης κατά των κατοχικών δυνάμεων. Πιο συγκεκριμένα, φωτογραφικά τεκμήρια αποδεικνύουν ότι επίσημες τελετές μνήμης για το 1821 δεν ήταν απαγορευμένες⁶⁴. Το υλικό από τα γεγονότα του 1942 ανήμερα της επετείου, όμως, καθιστά σαφές πως η συγκεκριμένη ημέρα λειτουργούσε ως αφορμή για συγκεντρώσεις, προφανώς αντικατοχικές, που έβρισκαν αντίθετες τις κατοχικές δυνάμεις⁶⁵. Η μνήμη της Επανάστασης μάλιστα ήταν πολύ σημαντική αν κρίνουμε από τη συγκρότηση και το βίωμα της Εθνικής Αντίστασης ως «νέου 1821». Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος, ειδικά οι πρώτες επιτυχίες των Ελλήνων, συμπορευόταν με πλήθος αναφορών στο ηρωικό παρελθόν του έθνους. Ακόμα και οι επιφυλακτικοί κομμουνιστές⁶⁶ στις 25 Μαρτίου του 1941 καλούνταν από τον Ριζοσπάστη να γιορτάσουν την συγκεκριμένη ημέρα ως αγωνιστές του 1821 ενάντια στους «τυράννους» και τα «τεχνάσματα» της σύγχρονης τους εποχής. Η επέτειος, όπως φάνηκε και προηγουμένως, αναδείχθηκε σε αφορμή για την έκφραση αντικατοχικών αισθημάτων από ένα υψηλό ποσοστό του πληθυσμού. Την ίδια εποχή, η ανάπτυξη του αντάρτικου προσέδιδε έναν επιτελεστικό χαρακτήρα. Ονόματα ηρώων της Ελληνικής Επανάστασης υιοθετούνταν από ένοπλες ομάδες ή μέλη τους ενώ έννοιες

⁶³ Αλβανός, «Κράτος, Τύπος και "εθνική μνήμη"», ό.π.

⁶⁴ Ενδεικτικά βλ. «Ο τρίτος κατοχικός πρωθυπουργός, Ιωάννης Ράλλης, καταθέτει στεφάνι στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη την 25^η Μαρτίου.», 1944. Στο ΕΛΙΑ <http://62.103.29.196:8080/eliasim/rec.aspx?id=439039>

⁶⁵ Ενδεικτικά βλ. «Εφίπιοι Ιταλοί καραμπινιέροι καταδιώκουν διαδηλωτές στην πλατεία Συντάγματος, 25.3.42» στο ΕΛΙΑ <http://62.103.29.196:8080/eliasim/rec.aspx?id=439071> (Ημερομηνία πρόσβασης 29/6/2021)

⁶⁶ Ο Αυγερίδης αναφέρει: «η στάση των κομμουνιστών ταλαντεύτηκε: την αρχική συστράτευσή τους στο ελληνικό «Όχι», ακολούθησε η επιφύλαξη και, τελικά, η καταγγελία του πολέμου ως ιμπεριαλιστικού».

συνδεδεμένες με το 1821 χρησιμοποιούνταν για τη νοηματοδότηση πλευρών της Αντίστασης.⁶⁷

Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, το 1821 δεν έπαψε να είναι παρόν είτε από την πλευρά του επίσημου κράτους, είτε από την πλευρά του Δημοκρατικού Στρατού. Στην πρώτη περίπτωση φωτογραφικό υλικό⁶⁸ αποδεικνύει την επισημότητα των επετειακών τελετών, άρα και την ένταση του νοήματος που αποδιδόταν στην 25^η Μαρτίου. Ωστόσο, κατάλληλη θα ήταν μια περισσότερο εμπεριστατωμένη και σαφής έρευνα για την ανάλυση αυτής της πτυχής. Σχετικά με την άλλη πλευρά του Εμφυλίου, ο ΔΣΕ φρόντιζε μέσα από φυλλάδια, τραγούδια και τη γενικότερη ρητορική του να αναδείξει τις αναλογίες της δράσης του με εκείνης των αγωνιστών του 1821. Έτσι, προβαλλόταν το ζήτημα της διεκδίκησης της εθνικής ανεξαρτησίας, ενάντια στους Οθωμανούς τον 19^ο και ενάντια στους Βρετανούς και τους Αμερικάνους τον 20^ο αιώνα, η διαχρονικότητα της ξένης επέμβασης στο εσωτερικό της χώρας με τη μορφή της «προστασίας» και η αγροτική επαναστατική σύσταση των στρατευμάτων τόσο του 1821 όσο και του ΔΣΕ.⁶⁹

---

⁶⁷ Μάνος Αυγερίδης, «Πόλεμος-Κατοχή-Απελευθέρωση: 1940-1946. Η αναβίωση του '21 από την Εθνική Αντίσταση», <https://aski1821.gr/enotites-old/polemos-katochi-apeleytherosi-1940-1946/> (Ημερομηνία πρόσβασης 29/6/2021)

⁶⁸ Ενδεικτικά βλ. «Ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ καταθέτει στεφάνι στο μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη την 25η Μαρτίου», 1947. Στο ΕΛΙΑ <http://62.103.29.196:8080/eliasim/rec.aspx?id=439239> και «Εθνική Εορτή της 25ης Μαρτίου, παρέλαση Ελληνικού Στρατού», 1947. Στο ΕΛΙΑ <http://62.103.29.196:8080/eliasim/rec.aspx?id=420467> (Ημερομηνία πρόσβασης 29/6/2021)

⁶⁹ Πολυμέρης Βόγλης, «Εμφύλιος: 1946-1949: Το 1821 και η Αριστερά στα χρόνια του Εμφυλίου», <https://aski1821.gr/enotites-old/emfylis-1946-1949/> (Ημερομηνία πρόσβασης 29/6/2021)

3. Το Έθνος και οι «Άλλοι»

Η επέτειος της 25^{ης} Μαρτίου αποτελεί μια ιδιαίτερη αφορμή για, περισσότερο ή λιγότερο άμεσες, αναφορές στο «έθνος». Η δεκαετία του 1950 δεν θα μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση. Αντιθέτως, τα επετειακά δημοσιεύματα της εποχής προσφέρουν ευκαιρίες για τη διαμόρφωση εικόνων για τις επικρατούσες αντιλήψεις σχετικά με ζητήματα στον οποίον τον κεντρικό πυρήνα βρίσκεται η έννοια του έθνους.

3.1. Δεξιά

Κάθε αναγνώστης εφημερίδας προσκείμενης στην δεξιά παράταξη μπορεί να αντιληφθεί τη σημασία του ζητήματος που μόλις θέσαμε για τον συγκεκριμένο πολιτικό και ιδεολογικό χώρο. Το «έθνος» αποτελεί συχνά το υποκείμενο ή και το αντικείμενο των επετειακών δημοσιευμάτων, η έννοια γύρω από την οποία οικοδομούνται αφιερωματικά κείμενα, διαγγέλματα, άρθρα γνώμης. Αυτό που δεν φαίνεται ξεκάθαρα είναι ποιοι θεωρούνται από τους αρθρογράφους, τους πολιτικούς (ή και τους υποστηρικτές τους) μέλη του έθνους, καθώς αυτό παρουσιάζεται ως κάτι δεδομένο, σαν ένα πρόσωπο με δική του υπόσταση που δεν χρειάζεται περαιτέρω διευκρινήσεις. Συχνά, διευκρινίζεται πως το συγκεκριμένο πρόσωπο είμαστε «εμείς», χωρίς πάλι να γίνεται ακριβώς σαφές το ποιοι είμαστε «εμείς». Σε κάθε περίπτωση, η έννοια του έθνους μοιάζει να ταυτίζεται με τη «Φυλή», το «Γένος» και τον «λαό» για εφημερίδες όπως το *Εμπρός* και η *Καθημερινή*. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε αρκετά δημοσιεύματα οι λέξεις «Έθνος», «Γένος», «Φυλή» ακόμα και «Λαός» συναλλάσσονται χωρίς, όμως, να εννοείται κάποια μεταβολή στο υποκείμενο ή το αντικείμενο⁷⁰.

Είναι γεγονός ότι η διαιρετική τομή που κληροδότησε ο Εμφύλιος μεταξύ εθνικοφρόνων και μη εθνικοφρόνων διαπέρασε όλη την ελληνική πραγματικότητα επιδρώντας σε τομείς όπως η νομοθεσία, η πολιτική και η κοινωνία, θέτοντας όρια στο ποιοι έχουν δικαίωμα ένταξης στην «εθνική οικογένεια». Ωστόσο, η, παρά τη ζωντανή διατήρηση των διαιρέσεων, σαφήνεια στον πολιτικό λόγο πως απαιτείται η επικράτηση της λήθης των συγκρούσεων⁷¹ είναι εν μέρει παρούσα και στα δημοσιευμένα κείμενα με αφορμή την 25^η Μαρτίου. Για παράδειγμα, οι

⁷⁰ Ενδεικτικά, Ν.Α. Βεντήρης, «Ακολουθούν τα βήματά των», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1951, σ.1 και Θ. Παπακωνσταντίνου, «Πρόδρομοι και πρωτεργάται του αγώνος της Ελευθερίας», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.2 και Ι.Δ.Φ., «Το νόημα του 1821: Η μυσταγωγία της ελευθερίας», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1960, σ.8.

⁷¹ Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος*, ό.π., 33.

αναφορές στους εορτασμούς των αριστερών το 1958 και το 1959⁷² δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως δηκτικές ή επιθετικές. Δεν μοιάζει να θεωρείται έκπληξη πως και οι αριστεροί θα γιόρταζαν την εθνική επέτειο. Ωστόσο, εντοπίζονται δημοσιεύματα, ιδιαίτερα στο α' μισό της δεκαετίας, όταν οι μνήμες του Εμφυλίου ήταν νωπότερες, στα οποία ο τόνος είναι, περισσότερο ή λιγότερο άμεσα, επικριτικός στην αριστερή ή κομμουνιστική πλευρά της χώρας εντάσσοντάς την στο μεταίχμιο μεταξύ έθνους και ξένων αφού ουσιαστικά της προσδίδεται ο τίτλος του εσωτερικού εχθρού. Έτσι, ο στρατός που με ενθουσιασμό χειροκροτείται από το πλήθος το 1950 υπενθυμίζεται πως την προηγούμενη χρονιά έδινε κομβικές μάχες κατά του «συμμοριτισμού»⁷³ ενώ το 1951 επισημαίνεται ότι οι «αγώνες ελευθερίας συνεχίζονται κατά των Σλαυκοκομμουνιστών»⁷⁴ και το 1953 πως η επιτυχία του εορτασμού λειτουργεί ως ευκαιρία για «όσους κρατούν σε ψυχική αναστάτωση τον κόσμο... να δουν τι πέτυχαν με την μισαλλοδοξία τους».⁷⁵

Το έθνος δεν περιορίζεται στα όρια του κράτους, όπως αποδεικνύουν και οι περιγραφές του εορτασμού των Ελλήνων του εξωτερικού⁷⁶. Πάντως, την ίδια περίοδο πρέπει να σημειώσουμε πως διευρύνθηκε η έννοια του «αλλογενούς» με τον Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας ο οποίος ψηφίστηκε το 1955 και όριζε, εκτός των άλλων, ότι τα κριτήρια που διαμόρφωναν την συγκεκριμένη κατηγορία δεν περιορίζονταν πια μόνο στην καταγωγή αλλά και στην «ελληνική συνείδηση». Έτσι, η μη εγγραφή στις κοινότητες των Ελλήνων του εξωτερικού και η απουσία από τις θείες λειτουργίες οδηγούσαν σε αμφισβήτηση της «ελληνικής συνείδησης» κάποιου, άρα και της ιθαγένειάς του.⁷⁷ Οι αναφορές στη Βόρεια Ήπειρο και, κυρίως, στην Κύπρο⁷⁸ είναι επίσης συχνές τονίζοντας πως οι περιοχές αυτές, ακόμα και αν δεν είχαν ενταχθεί στο ελληνικό κράτος, θεωρούνταν ταυτισμένες με το έθνος. Για την ακρίβεια, η σχέση μεταξύ Ελλάδας και Κύπρου παρομοιάζεται με εκείνη της μητέρας με το «υπόδουλο» παιδί της⁷⁹. Γενικότερα, η

⁷² «Κύπρος: Ο εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου», *Εμπρός*, 22 Μαρτίου 1958, σ.5. και «Ο εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου», *Εμπρός*, 28 Μαρτίου 1959, σ.4. και «Είς ενθουσιώδεις διαδηλώσεις ο λαός της Κύπρου διετράνωσε τον πόθον του να ενωθεί με την Ελλάδα», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1958, σ.1.

⁷³ «Καθημερινά: Ο στρατός», *Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 1950, σ.1.

⁷⁴ «Ο εθνικός πανηγυρισμός εγένετο αφορμή θερμών εκδηλώσεων υπέρ Κύπρου και Β. Ηπείρου», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1951, σ. 5.

⁷⁵ «Καθημερινά: Αλληλεγγύη», *Καθημερινή*, 26 Μαρτίου 1953, σ.1.

⁷⁶ Ενδεικτικά, «Η εθνική επέτειος εορτάσθη εις τας Ηνωμένας Πολιτείας», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1950, σ.6 και «Ο εορτασμός της εθνικής επετείου εις το εξωτερικόν», *Εμπρός*, 27 Μαρτίου 1952, σ.4.

⁷⁷ Θεόδωρος Ηλιάδης, «Έλληνας γεννιέσαι ή γίνεσαι; Η πολιτική ιθαγένειας από τα επαναστατικά Συντάγματα έως σήμερα.», *Ιστορικά Θέματα Β'*, τχ 129 (Αύγουστος 2013), 18.

⁷⁸ Ενδεικτικά, «Ο εθνικός πανηγυρισμός εγένετο αφορμή θερμών εκδηλώσεων υπέρ Κύπρου και Β. Ηπείρου», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1951, σ. 5.

⁷⁹ Ενδεικτικά, «Με έξαλλον ενθουσιασμόν οι Έλληνες της Κύπρου εώρτασαν την 25^η Μαρτίου ζητούντες ελευθερίαν. Βαρυσήμανται δηλώσεις του εθνάρχου Μακαρίου», *Καθημερινή*, 26 Μαρτίου 1955, σ.1 και «Η επέτειος», *Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 1957, σ.1.

ένταξη των Βορειοηπειρωτών και των Κύπριων στο σύνολο του ελληνικού έθνους διαφαίνεται από την ταύτιση της προσάρτησης των περιοχών τους στον κορμό του ελληνικού κράτους με την ολοκλήρωση της εθνικής αποστολής.⁸⁰ Και οι ίδιοι οι Κύπριοι, άλλωστε, θεωρούν σκοπό της ελεύθερης πλέον Ελλάδας την αποκατάσταση του υπόδουλου νησιού.⁸¹

Είναι σαφές ότι η δεκαετία του 1950 αντιμετωπίζεται ως ένα μέρος της μακράιωνης ιστορίας του ελληνικού έθνους. Τα δημοσιεύματα των δύο δεξιών εφημερίδων τονίζουν πως το ελληνικό έθνος είναι παρόν εδώ και τρεις χιλιάδες χρόνια,⁸² δηλαδή την εποχή που μελετάμε έχουν ήδη περάσει «τριάντα και πλέον αιώνες από την πρώτη διαμόρφωση ως ενιαία εθνότητα»⁸³. Ακόμα και οι αναφορές σε εσωτερικές συγκρούσεις⁸⁴ λειτουργούν ως εξαιρέσεις, επιβεβαιώνοντας τη θέση ότι το έθνος διαθέτει προαιώνια παρουσία και συνέχεια στον χρόνο.⁸⁵ Η συνέχεια του έθνους προβάλλεται με τρόπο που απηχεί εντονότατα τις εισηγήσεις του Παπαρρηγόπουλου για την ελληνική ιστορία, και ειδικότερα το τριμερές σχήμα που προέκυψε από την προτεινόμενη χρονολογική διαίρεση, μέσα στο οποίο το Βυζάντιο αντιμετωπίζεται ως αναπόσπαστο κομμάτι του ελληνικού πολιτισμού.⁸⁶ Έτσι, εντοπίζουμε σημαντικό αριθμό αναφορών στην αρχαιότητα, είτε με τη μορφή επίκλησης μαχών των αρχαίων Ελλήνων, κυρίως εναντίον των Περσών,⁸⁷ είτε επισήμανσης του αναπτυγμένου πολιτισμού των αρχαίων προγόνων,⁸⁸ που αποτέλεσε την «αφετηρία του ελληνικού μεγαλείου»⁸⁹. Ταυτόχρονα, αντιλαμβανόμαστε την αδιαμφισβήτητη αναγνώριση του Βυζαντίου ως τμήματος της εθνικής ιστορίας. Με άλλα λόγια, ο «μαρμαρωμένος βασιλιάς»⁹⁰, η «λάμψη του Βυζαντίου» και η «βασιλίσ των πόλεων» που «πέφτει στα χέρια του κατακτητή»,⁹¹ η καθοριστική μάχη του 1453⁹² και γενικότερα το Βυζάντιο ως «πρότυπος

⁸⁰ Ενδεικτικά, «Πηγή ζωής διά το έθνος», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1 και «Νέα αφετηρία», *Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 1959, σ.1.

⁸¹ «Ο εθνικός πανηγυρισμός εγένετο αφορμή θερμών εκδηλώσεων υπέρ Κύπρου και Β. Ηπείρου», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1951, σ. 5.

⁸² Ενδεικτικά, Β., «Ενώ περνά η θεωρία», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1950, σ.1 και «Τα όπλα του Γένους», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1954, σ.1.

⁸³ «Αιπηγαίν», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1958, σ.1.

⁸⁴ Ενδεικτικά, «Σκέψεις», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1953, σ.1 και «Διάγγελμα του πρωθυπουργού κ. Κ. Καραμανλή προς τον λαόν: Η 25^η Μαρτίου καλεί να ατενίσωμεν το μέλλον με αίσθημα ευθύνης», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1960, σ.1.

⁸⁵ Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο*, 2η έκδοση (Αθήνα: Παπαζήσης, 2011), 84.

⁸⁶ Γιάννης Χαμηλάκης, *Το έθνος και τα ερείπιά του*, (Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2012), 143.

⁸⁷ Ενδεικτικά, «Πηγή ζωής διά το έθνος», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1 και «Τα όπλα του Γένους», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1954, σ.1.

⁸⁸ Χαρακτηριστική η αναφορά στην άποψη του Σέλλεϋ πως «όλοι οι πολιτισμένοι άνθρωποι είναι Έλληνες, νόμοι, τέχνες, θρησκεία, φιλόλογια των έχουν ρίζα στην Ελλάδα» στο «Τα όπλα του Γένους», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1954, σ.1.

⁸⁹ Ευάγγελος Φωτιάδης, «Προεπαναστατική αναγέννησις», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.3.

⁹⁰ Ν.Α.Βεντήρης, «Ακολουθούν τα βήματά των», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1951, σ.1

⁹¹ Χαρ.Ι. Παρασκευόπουλος, «Το κρυφό σχολείο», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1953, σ.3.

⁹² «Τα όπλα του Γένους», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1954, σ.1.

ελληνοχριστιανική αυτοκρατορία» που «άπλωσε την προστασία της σε ετερόκλητους φυλάς και λαούς υπό τον χριστιανισμό και έκαμε ανθρώπους τους υπανθρώπους»⁹³ αναδεικνύεται ως αναπόσπαστο στοιχείο του ελληνισμού. Η Ελλάδα, λοιπόν, του 1950 εκλαμβάνεται από τους συγχρόνους της ως η «Τρίτη Ελλάς» μετά την αρχαία και την μεσαιωνική.⁹⁴

Εικόνα 1. Τμήμα του πρωτοσέλιδου του *Εμπρός* στις 25 Μαρτίου 1953

Οι εικόνες στα πρωτοσέλιδα του *Εμπρός* δηλώνουν χωρίς λόγια όλα τα παραπάνω⁹⁵. Η αρχαιότητα που συμβολίζεται με περικεφαλαία ή κίονες δηλώνοντας τις ένδοξες μάχες ή τον σπουδαίο πολιτισμό, είναι παρούσα. Το ίδιο ισχύει και για το Βυζάντιο, η παρουσία του οποίου γίνεται εμφανής κυρίως μέσω της στενής σύνδεσής του με τον χριστιανισμό. Στις εικόνες, επομένως, ιδιαίτερη θέση κατέχουν ο σταυρός ή τα θρησκευτικά λάβαρα δίπλα σε τσολιάδες ή σε λίθινες πλάκες με χαραγμένους στίχους του εθνικού ύμνου. Οι εικόνες λειτουργούν

⁹³ «Καλύτεροι πολίται», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1956, σ.1.

⁹⁴ Β.Π. Παπαδάκης, «Τα έξη κείμενα της ελευθερίας», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.11.

⁹⁵ Ενδεικτικά, *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1953 και 26 Μαρτίου 1955.

δηλαδή ως κολάζ που συνενώνει όλες τις περιόδους της ελληνικής ιστορίας και τονίζει τη σχέση της Ελληνικής Επανάστασης με το παρελθόν του έθνους και τα γενικότερα στοιχεία που το χαρακτηρίζουν.

Εικόνα 2 Τμήμα πρωτοσέλιδου του Εμπρός στις 26 Μαρτίου 1955

Η επανάσταση του 1821 αποτελεί μια αναγέννηση ή ανάσταση για το ελληνικό έθνος⁹⁶ το οποίο καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του φαίνεται να μην έχασε τα ειδοποιά του στοιχεία. Χαρακτηριστικός είναι ο υπότιτλος που επιλέχθηκε από την *Καθημερινή* για το διάγγελμα του πρωθυπουργού το 1959: «Χίλιετηρίδας διήνυσε το Γένος χωρίς να απολέσει συνείδηση

⁹⁶ Ενδεικτικά, «Η 25^η Μαρτίου και οι πρόσκοποι», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1951, σ. 2 και ΑΠ.Β. Δασκαλάκης, «Οι μεγάλοι σταθμοί της Επανάστασης», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.4-5.

συνέχειας»⁹⁷. Η συνείδηση αυτή φαίνεται να εδράζεται σε μια σειρά από αιτίες συμπεριλαμβανομένων του «αίματος της φυλής»⁹⁸ και των προσόντων και ελαττωμάτων των Ελλήνων, που είναι κοινά εδώ και πολλά χρόνια⁹⁹.

Η αυτοεικόνα των Ελλήνων της δεκαετίας του 1950, όπως παρουσιάζεται από τον δεξιό Τύπο, βασίζεται στην εικόνα που έχουν για τους προγόνους τους αφού τα χαρακτηριστικά του λαού θεωρούνται διαχρονικά. Οι Έλληνες, λοιπόν, χαρακτηρίζονται από την τόλμη, την ανδρεία και την αξιοπρέπεια τους,¹⁰⁰ διακρίνονται για την ζωτικότητα τους,¹⁰¹ και την αγάπη τους προς την ελευθερία την κατάκτηση της οποίας επιδιώκουν με οποιαδήποτε θυσία.¹⁰² Για αυτούς τους λόγους άλλωστε παραμένουν υπερήφανοι¹⁰³ με όπλα τους πάντα «την ηθική και το δίκαιο»¹⁰⁴. Αν μια φράση μπορεί να συμπεριλάβει όλα τα παραπάνω είναι η «ελληνική ψυχή»¹⁰⁵ που στις δυσκολίες μένει «ορθή»¹⁰⁶ και αποτελεί την κινητήριο δύναμη ενός «έθνους ηρώων».¹⁰⁷ Η επιβεβαίωση ύπαρξης αυτών των στοιχείων προκύπτει από τις ίδιες τις πράξεις των Ελλήνων, που υπερβαίνουν συχνά κάθε κανόνα λογικής, καθώς οι αγώνες που έδωσαν ήταν «σκληροί και άνισοι»¹⁰⁸ με αποκορύφωμα το 1821 και την «εκστρατεία μιας δρακός ανθρώπων εναντίον μιας αυτοκρατορίας για την ελευθερία»¹⁰⁹. Γι' αυτό υποστηρίζεται πως «ολίγοι ανέτρεψαν την λογική των αριθμών με τον παραλογισμό της πίστης»¹¹⁰ επισημαίνοντας σε μια φράση πως στα βασικά χαρακτηριστικά των συμπατριωτών του εκτός από το παράτολμο θάρρος βρίσκεται και η εμπιστοσύνη στο Θεό. Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί πως οι Έλληνες των μετεμφυλιακών χρόνων όχι μόνο ζουν έχοντας το βάρος μιας σημαντικής κληρονομιάς όπως δηλώνει και το πρωθυπουργικό διάταγμα του 1951¹¹¹ αλλά και αυτοπροσδιορίζονται ως «οι

⁹⁷ «Διάγγελμα του πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή», *Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 1959, σ.1.

⁹⁸ Ν.Α. Βεντήρης, «Ακολουθούν τα βήματά των», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1951, σ.1

⁹⁹ Στο ίδιο.

¹⁰⁰ «Μηνύματα του στρατάρχου Παπάγου προς τον λαόν και προς τον Στρατόν», *Εμπρός*, 24 Μαρτίου 1953, σ.1.

¹⁰¹ Ενδεικτικά, στο ίδιο και Θ. Παπακωνσταντίνου, «Πρόδρομοι και πρωτεργάται του αγώνος της ελευθερίας», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.2.

¹⁰² Ενδεικτικά, Ι.Δ.Φ., «Το νόημα του 1821», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1960, σ.8. και «Η επέτειος», *Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 1957, σ.1.

¹⁰³ Ενδεικτικά, Ι.Δ.Φ., «Το νόημα του 1821», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1960, σ.8. και «Με εύλογον υπερηφάνεια», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1960, σ.1.

¹⁰⁴ «Τα όπλα του Γένους», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1954, σ.1.

¹⁰⁵ «Ο χθεσινός πανηγυρισμός της εθνικής μας επετείου», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1950, σ.1.

¹⁰⁶ «Το πνεύμα του Αγώνος», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1951, σ.1.

¹⁰⁷ «Μετά 130 χρόνια», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1951, σ.1.

¹⁰⁸ «Μηνύματα του στρατάρχου Παπάγου προς τον λαόν και προς τον Στρατόν», *Εμπρός*, 24 Μαρτίου 1953, σ.1.

¹⁰⁹ «Μετά 130 χρόνια», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1951, σ.1.

¹¹⁰ «Η επέτειος», *Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 1957, σ.1.

¹¹¹ «Η ένδοξος σημερινή επέτειος», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1951, σ.1.

ευαισθητότεροι από όλους τους επιγόνους»¹¹², προφανώς λόγω του πρόσφατου τότε Β' Παγκοσμίου Πολέμου και όσων ακολούθησαν στην ελληνική περίπτωση.

Οι προαναφερθείσες ιδιότητες του ελληνικού έθνους, όπως αυτές εξάγονται από την μελέτη του δεξιού Τύπου, δεν θα μπορούσαν παρά να του προσδώσουν μια ιδιαίτερη σημασία μεταξύ του συνόλου των εθνών. Τα δημοσιεύματα που αξιοποιήθηκαν δείχνουν πως οι Έλληνες της δεκαετίας του 1950 εντάσσουν τον εαυτό τους στον κύκλο του ελεύθερου και πολιτισμένου κόσμου. Η πεποίθηση ότι ο ελληνισμός ανήκει στην ομάδα των ελεύθερων λαών εκφράζεται τόσο σε δημοσιευμένα μηνύματα πολιτικών με αφορμή την επέτειο¹¹³ όσο και σε άρθρα γνώμης¹¹⁴. Μια προσεκτικότερη ανάγνωση οδηγεί στο συμπέρασμα πως η ελευθερία δεν θεωρείται απλώς φορέας υπερηφάνειας αλλά και υποχρεώσεων, όπως η στήριξη στο «ένοπλο τμήμα του έθνους»¹¹⁵ και τις ανάλογες σχέσεις μεταξύ των λαών αφού «πνεύμα αλληλεγγύης συνδέει τους ελεύθερους λαούς»¹¹⁶. Παράλληλα, τονίζεται η στενή σχέση των Ελλήνων με τον πολιτισμό. Το *Εμπρός* φροντίζει να επισημάνει πως πρόκειται για λαό «του Λόγου και της Παιδείας»¹¹⁷ που αγωνίστηκε για τον δυτικό πολιτισμό.¹¹⁸ Η ελληνική συμβολή στον συγκεκριμένο τομέα υπογραμμίζεται στο εμπλουτισμένο επετειακό φύλλο του 1955. Εκεί επισημαίνεται η δυναμική της νεοελληνικής αναγέννησης με την ύπαρξη σχολείων ήδη από τον 18^ο αιώνα, που αποτελούσαν εξαίρεση στην «Τουρκία», και το υψηλό ποσοστό αλφαριθμητισμού των Ελλήνων, που υπερέβαινε το αντίστοιχο οποιουδήποτε ευρωπαϊκού χριστιανικού λαού.¹¹⁹ Άρα, το έθνος τοποθετείται σε μια εξέχουσα θέση στον κόσμο των Γραμμάτων ενώ δεν παραλείπεται η υπογράμμιση του ρόλου του στον χριστιανικό κόσμο. Ειδικότερα, ο ελληνικός λαός είτε μέσω ενός «Άλλου», του αρχιστράτηγου Blamey που τον χαρακτήρισε ως «προμαχόν του χριστιανισμού»¹²⁰, είτε μέσω της υπενθύμισης πως πρώτος «δέχθηκε μήνυμα του Υιού»¹²¹ τονίζεται η σημαντική του θέση στον κόσμο της χριστιανοσύνης.

¹¹² Παπακωνσταντίνου, «Πρόδρομοι και πρωτεργάται του αγώνος της ελευθερίας», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.2

¹¹³ Ενδεικτικά, «Η ένδοξος σημερινή επέτειος», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1951, σ.1 και «Μηνύματα των κ.κ. Πλαστήρα-Βενιζέλου και πρεσβευτών προς τον ελληνικόν λαόν», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1952, σ.4.

¹¹⁴ Ενδεικτικά, «Καθημερινά: Αλληλεγγύη», *Καθημερινή*, 26 Μαρτίου 1953, σ.1. και «Ο στρατός μας », *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1.

¹¹⁵ «Καθημερινά: Ο στρατός», *Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 1950, σ.1.

¹¹⁶ «Καθημερινά: Αλληλεγγύη», *Καθημερινή*, 26 Μαρτίου 1953, σ.1.

¹¹⁷ Φωτιάδης, «Προεπαναστατική αναγέννησις», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.3.

¹¹⁸ «Αττικάίημερονυκτίαι: Η 25^η Μαρτίου», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1955, σ.2.

¹¹⁹ Θ.Παπακωνσταντίνου, «Πρόδρομοι και πρωτεργάται του αγώνος της ελευθερίας», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.2.

¹²⁰ «Ο αρχιστράτηγος κ. Blamey απευθύνει θερμόν μήνυμα», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1950, σ.4.

¹²¹ Φωτιάδης, «Προεπαναστατική αναγέννησις», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.3.

Η συνεισφορά των Ελλήνων στο σύνολο των λαών που έχουν ασπαστεί τον χριστιανισμό, σύμφωνα με το *Εμπρός* του 1960, έγκειται στην ελπίδα που γέννησε και προσέφερε στους χριστιανούς υπόδουλους η δυναμική της Ελληνικής Επανάστασης. «Το πρώτο θανάσιμο τραύμα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία» ζωντάνεψε το δικαίωμα των εθνοτήτων στην ανεξαρτησία και τις πιθανότητες των χριστιανικών λαών να απαλλαγούν από τα δεσμά τους.¹²² Λαμβάνοντας υπόψη πως οι χριστιανοί που βρίσκονταν υπό οθωμανική κυριαρχία εντοπίζονταν κυρίως στα Βαλκάνια, υποθέτουμε ότι οι Έλληνες της μετεμφυλιακής περιόδου συνδέουν την ιστορία τους με την συνολική ιστορία της χερσονήσου. Αυτή η υπόθεση εντείνεται από το περιεχόμενο άλλων δημοσιευμάτων που προβάλλουν την ελληνική περίπτωση ως παράδειγμα για τους λαούς των Βαλκανίων,¹²³ ειδικά επειδή απέδειξε πως ο αδύνατος μπορεί να υπερισχύσει του πανίσχυρου.¹²⁴

Το 1952 είναι η χρονιά κατά την οποία υπογραμμίζεται η επιρροή του ελληνικού έθνους στην εξέλιξη του αμερικανικού πολιτισμού. Με αφορμή την περιγραφή των επετειακών εορτασμών στις ΗΠΑ δίνεται έμφαση στην συγκεκριμένη πτυχή¹²⁵ ενώ το μήνυμα του Αμερικανού πρέσβη βρίσκεται στο πρωτοσέλιδο των δύο εφημερίδων¹²⁶, στην *Καθημερινή* μάλιστα επιλέγεται ο εξής υπότιτλος: «εμπνεόμενοι από τα ιδεώδη της δημοκρατίας ήτις εγεννήθη εις την Ελλάδα, οι Αμερικανοί επέτυχον και την δικήν των ανεξαρτησία». Η έμφαση στον ρόλο της Ελλάδας στην πρόοδο της Αμερικής πηγάζει σε σημαντικό βαθμό και από τις στενές ελληνοαμερικανικές σχέσεις της περιόδου οι οποίες βασίζονταν από τη μια πλευρά στη σύμπραξη στο μέτωπο της Κορέας, και από την άλλη στην ένταξη της χώρας στο ΝΑΤΟ, η επικύρωση της οποίας ήταν σχεδόν ομόφωνη τον Φεβρουάριο του ίδιου έτους.¹²⁷

Σε κάθε περίπτωση, ανάμεσα σε όλα τα έθνη το ελληνικό τοποθετείται σε μια εξέχουσα θέση αφού είτε το 1821 είτε στη συνολική του πορεία κερδίζει τον σεβασμό και τον θαυμασμό των υπολοίπων. Τον 19^ο αιώνα η Ευρώπη ενθουσιάστηκε με την Ελληνική Επανάσταση, ο θαυμασμός για την οποία ήταν παγκόσμιος¹²⁸. Το έθνος κρίνεται άξιο σεβασμού από τους

¹²² «Το κοσμοϊστορικόν 1821», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1960, σ.3.

¹²³ «Αττικάί ημερονυκτίαι: Η 25^η Μαρτίου», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1955, σ.2.

¹²⁴ «Με εύλογον υπερηφάνεια», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1960, σ.1.

¹²⁵ «Ο εορτασμός της εθνικής επετείου εις το εξωτερικόν», *Εμπρός*, 27 Μαρτίου 1952, σ.4.

¹²⁶ «Μήνυμα Πιουριφόν», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1 και «Μήνυμα του κ.Πιουριφόν προς τον ελληνικόν λαόν», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1.

¹²⁷ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, κόμματα και εκλογές, 1946-1967* (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2001), 155.

¹²⁸ «Μνήμη», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1.

υπόλοιπους λαούς λόγω της «ιερής παρακαταθήκης» του που αφορά κυρίως τους αγώνες του για την ελευθερία.¹²⁹

Η 25^η Μαρτίου λειτουργεί και ως αφορμή για την έκφραση απόψεων σχετικά με τα υπόλοιπα έθνη, ειδικά για το ποια στάθηκαν δίπλα και ποια απέναντι από την Ελλάδα. Όσον αφορά την υποστήριξη που έλαβαν οι Έλληνες το 1821 εντοπίζουμε στον δεξιό Τύπο δύο αντίθετες απόψεις. Η πρώτη υποστηρίζει πως ο ελληνικός λαός έμεινε αβοήθητος και απομονωμένος κατά τη διάρκεια της Επανάστασής του¹³⁰ ή πως η διεθνής ατμόσφαιρα της δεκαετίας του 1950 μοιάζει με την αντίστοιχη του 1821 όπου οι ισχυροί του κόσμου συγκροτούν «ανήθικες εταιρείες κρατών» με σκοπό την καταπίεση των λαών, κατάσταση που, σύμφωνα με τον αρθρογράφο της *Καθημερινής*, δεν λυγίζει τους Έλληνες.¹³¹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι δείγματα της συγκεκριμένης άποψης εμφανίζονται κατά βάση σε φύλλα του 1957. Θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε τα συναισθήματα της ελληνικής πλευράς απέναντι στη διεθνή πραγματικότητα αν κατανοήσουμε πως από τα τέλη του προηγούμενου έτους το ζήτημα της Κύπρου έδειχνε να καταλήγει σε αδιέξοδο¹³². Η απογοήτευση είχε γίνει εμφανής ήδη από το 1956 όταν το *Εμπρός* τόνιζε την αντίδραση των Μεγάλων «φίλων» του ελληνικού έθνους στον σύγχρονο της εφημερίδας απελευθερωτικό Αγώνα¹³³ (εννοώντας προφανώς την κατάσταση στην Κύπρο) και η *Καθημερινή* θυμόταν πως η Ελληνική Επανάσταση δεν έλαβε καμία ξένη οικονομική βοήθεια, κανένα «σχέδιο Μάρσαλ», τη στιγμή που η Ευρώπη ήταν εχθρική απέναντι σε κάθε απελευθερωτικό κίνημα.¹³⁴

Η δεύτερη κατεύθυνση αναδεικνύει τη συμβολή των ξένων ισχυρών δυνάμεων στον Αγώνα. Η σημασία του Φιλελληνισμού τονίζεται ιδιαίτερα από το *Εμπρός* το οποίο εστιάζει στο ενθουσιασμό Γάλλων και γερμανόφωνων για την Ελληνική Επανάσταση, ο οποίος εκδηλώθηκε παρά το άκρως συντηρητικό πνεύμα της Ιεράς Συμμαχίας που τότε μεσουρανούσε, στην ευαισθησία Ευρωπαίων καλλιτεχνών προς την Ελλάδα, στη συνεισφορά «Γερμανοϊταλών», «Αγγλογάλλων» και Ρώσων σε πλοία και εθελοντές, συμπεραίνοντας πως σε όλη την Ευρώπη κυριαρχούσε μια «φιλελληνική πυρκαγιά».¹³⁵ Η ίδια εφημερίδα το 1955 αναφέρει και πάλι την συμμετοχή των ευρωπαϊκών Δυνάμεων, εστιάζοντας αυτή την φορά στη

¹²⁹ «Με άφθαστον μεγαλοπρέπειαν και λαϊκόν ενθουσιασμόν εωρτάσθη χθες η επέτειος της εθνικής μας παλιγεννεσίας», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1953, σ.1.

¹³⁰ Ενδεικτικά, «Ο πανηγυρισμός της επετείου», *Εμπρός*, 23 Μαρτίου 1957, σ.16.

¹³¹ «Η επέτειος», *Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 1957, σ.1.

¹³² Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π. 219.

¹³³ «Ο αγών της αρετής», *Εμπρός*, 24 Μαρτίου 1956, σ.3.

¹³⁴ «Καλύτεραι πολίται», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1956, σ.1.

¹³⁵ Κώστας Αβραμόπουλος, «Θυσίασαν τη ζωή τους για να μας ελεύθερου», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1953, σ.3.

«Συνθήκη του Λονδίνου»¹³⁶ και τη γενικότερη πίεση της Αγγλίας, της Ρωσίας και της Γαλλίας προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία για το ελληνικό ζήτημα.¹³⁷

Ως εχθρός των Ελλήνων του 1821, εκτός από τους Οθωμανούς, εμφανίζεται η Ιερά Συμμαχία και ο Μέτερνιχ, κυρίως από το *Εμπρός* του α' μισού της δεκαετίας. Έτσι, το 1952 υπενθυμίζεται ότι η Ελληνική Επανάσταση και το Σύνταγμα της Επιδαύρου όρθωσαν ανάστημα όχι μόνο στα 400 χρόνια δουλείας αλλά και στην Ιερά Συμμαχία.¹³⁸ Το επόμενο έτος τονίζεται η επικινδυνότητα εκδήλωσης επαναστατικών και φιλελληνικών κινήσεων κατά την περίοδο κυριαρχίας του «σαδιστή Μέτερνιχ»¹³⁹ ενώ και το 1955 υπογραμμίζεται η «δολοπλόκος αντίδραση της Αυστρίας του Μέτερνιχ» στις προσπάθειες για ανεξαρτησία των Ελλήνων.¹⁴⁰ Με άλλα λόγια, ο Μέτερνιχ και η Ιερά Συμμαχία εμφανίζονται ως ο αντίποδας της επαναστατικής και ηθικής στάσης του ελληνικού έθνους, η υπενθύμιση της ύπαρξης των οποίων αναδεικνύει τον ηρωισμό των Ελλήνων και τη σημασία των απελευθερωτικών τους κινήσεων για τον ευρωπαϊκό χώρο.

Αν για τις υπό εξέταση εφημερίδες ο Μέτερνιχ συμβολίζει τον ευρωπαϊκό εχθρό του 19^{ου} αιώνα, οι Βρετανοί κατέχουν την αντίστοιχη θέση στο σήμερα της έκδοσής τους. Η κατάσταση αυτή συνδέεται αμεσότατα με το ζήτημα της Κύπρου. Στο *Εμπρός*, αν και το 1953 γίνεται χωρίς επιθετικά σχόλια αναφορά στις «εγκάρδιες ευχές» του Βρετανού πρεσβευτή και στο μήνυμά του πως τα δύο έθνη υπήρξαν πάντα συνοδοιπόροι¹⁴¹, την επόμενη χρονιά δίνεται έμφαση στα αντιβρετανικά επεισόδια κατά την περιγραφή των εορτασμών.¹⁴² Επίσης, το 1956 στην ίδια εφημερίδα τα περιοριστικά μέτρα που αποφάσισε η βρετανική κυβέρνηση εξαιτίας της επετείου της 25^{ης} Μαρτίου στην Κύπρο χαρακτηρίζονται «χιτλερικά» ενώ το περιγραφόμενο κλίμα στο νησί δηλώνει πως πλέον οι Βρετανοί αντιμετωπίζονται ως δυνάστες.¹⁴³ Η *Καθημερινή* περιγράφει την ίδια ατμόσφαιρα με διπλωματικότερο αλλά όχι φιλικότερο τρόπο. Ήδη από το 1950 η εφημερίδα έχει φροντίσει να καταστήσει σαφές πως τα περιοριστικά μέτρα των Βρετανών στην Κύπρο δεν θα πτοήσουν τις προσπάθειες για ανεξαρτησία.¹⁴⁴ Λίγα χρόνια αργότερα, οι Άγγλοι λαμβάνουν τον ρόλο του άσπονδου φίλου. Η συγκίνησή τους στα μηνύματα εξύμνησης των αγώνων των Ελλήνων για ανεξαρτησία θεωρείται «νοθευμένη».

¹³⁶ Δασκαλάκης, «Οι μεγάλοι σταθμοί της Επανάστασεως», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.4-5.

¹³⁷ Παπαδάκης, «Τα έξη κείμενα της ελευθερίας», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.11.

¹³⁸ «Πηγή ζωής διά το έθνος», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1

¹³⁹ Αβραμόπουλος, «Θυσίασαν τη ζωή τους για να μας ελευθερώσουν», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1953, σ.3.

¹⁴⁰ Δασκαλάκης, «Οι μεγάλοι σταθμοί της Επανάστασεως», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.4-5.

¹⁴¹ «Θαυμαστή η παρέλαιος της ελληνικής νεολαίας», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1953, σ.5.

¹⁴² «Με εκδηλώσεις υπέρ της Κύπρου εωρτάσθη η εθνική μας επέτειος», *Εμπρός*, 27 Μαρτίου 1954, σ.15.

¹⁴³ «Κύπρος», *Εμπρός*, 31 Μαρτίου 1956, σ.5.

¹⁴⁴ «Εις την Κύπρον», *Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 1950, σ.1.

Επιπλέον, τονίζεται πως η Αγγλική κυβέρνηση κάποτε υποστήριζε πως «οι Έλληνες δε θα εδέχοντο μια τυραννία», φράση που πλέον οι Βρετανοί λησμόνησαν, όχι όμως οι Έλληνες.¹⁴⁵ Η άποψη για τους Άγγλους είναι σαφής και το 1958 όταν χαρακτηρίζονται αντίπαλοι και δυνάστες¹⁴⁶.

Ως πιστότερος φίλος του έθνους τη δεκαετία του 1950 εμφανίζονται οι Η.Π.Α.. Δεν είναι μόνο η άποψη περί του εμπνευστικού ρόλου των Ελλήνων στην εξέλιξη της Αμερικής, την οποία ενστερνίζεται και ο ίδιος ο Αμερικανός πρέσβης,¹⁴⁷ αλλά το σύνολο των μηνυμάτων που απευθύνονται από τους αξιωματούχους των δύο χωρών και δημοσιεύονται στον Τύπο,¹⁴⁸ στα οποία υπογραμμίζονται τα προτερήματα των Ελλήνων, η φιλία των δύο λαών και τα κοινά χαρακτηριστικά τους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το άρθρο της *Καθημερινής* για τη συνεισφορά των Αμερικανών φιλελλήνων στην Ελληνική Επανάσταση, το οποίο συμπεραίνει πως είναι «αδύνατον να απαριθμηστούν όλες οι ευεργεσίες του αμερικανικού λαού για μας».¹⁴⁹ Ο προβαλλόμενος δεσμός μεταξύ των δύο χωρών οφείλεται στην έντονη παρουσία Ελλήνων μεταναστών στις Η.Π.Α. όπου γιορτάζουν την επέτειο όπως δηλώνουν και οι αναφορές στον Τύπο,¹⁵⁰ στην συνεργασία τους στην Κορέα¹⁵¹ και στην πρόσφατη ένταξη της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ που την καθιστούσε «σύμβολο αποφασιστικότητας και δημοκρατίας»¹⁵².

Ο βασικός «Άλλος» στην επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου είναι η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η επιρροή της στην διαμόρφωση της αυτοεικόνας του Έλληνα είναι εμφανής αν αναλογιστούμε πως η ταυτότητα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την αίσθηση του ατόμου πως αποτελεί μέρος ενός «εμείς» αντιπαρατιθέμενου με μια άλλη ομάδα, τους «άλλους».¹⁵³ Αν και η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν σχολιάζεται σε κάθε κείμενο, η παρουσία της στα δημοσιεύματα διαθέτει ορισμένα ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά. Παρότι ο όρος «Οθωμανός»¹⁵⁴ και τα παράγωγά του δεν λείπουν από τα κείμενα, η λέξη που συνήθως προτιμάται είναι «Τούρκος» προβάλλοντας έτσι τη σύνδεση της τότε αυτοκρατορίας με το σύγχρονο γειτονικό κράτος. Γίνεται, λοιπόν,

¹⁴⁵ «Προς επιλήσιμονας», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1955, σ.1.

¹⁴⁶ «Εορτασμός», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1958, σ.1.

¹⁴⁷ «Μήνυμα Πιουριφόν», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1.

¹⁴⁸ Ενδεικτικά, «Θερμά συγχαρητήρια του κ. Αϊζενχάουερ προς τον βασιλέα», *Εμπρός*, 27 Μαρτίου 1954, σ.1. και «Τα εσωτερικά γεγονότα: Απαντητική ευχαριστήριος επιστολή», *Εμπρός*, 22 Μαρτίου 1958, σ.4.

¹⁴⁹ «Αμερικανοί φιλέλληνες εις την Ελλάδα κατά τον ιερόν μας αγώνα», *Καθημερινή*, 26 Μαρτίου 1952, σ.1.

¹⁵⁰ Ενδεικτικά, «Η εθνική επέτειος εις το εξωτερικόν και το εσωτερικόν», *Εμπρός*, 28 Μαρτίου 1950, σ.6. και «Ο εορτασμός της εθνικής επετείου εις το εξωτερικόν», *Εμπρός*, 27 Μαρτίου 1952, σ.4, και «Κύπρος», *Εμπρός*, 31 Μαρτίου 1956, σ.5.

¹⁵¹ Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο για τους εορτασμούς των Ελλήνων στρατιωτών στην Κορέα: «Ο εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου από το τάγμα μας εις την Κορέαν», *Εμπρός*, 27 Μαρτίου 1951, σ.1.

¹⁵² «Ο στρατάρχης Παπάγος απήλυσε μήνυμα προς τους Έλληνας των Η.Π.Α.», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1953, σ.6.

¹⁵³ Αλβανός, *Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες*, ό.π., 15.

¹⁵⁴ Ενδεικτικά, Δασκαλάκης, «Οι μεγάλοι σταθμοί της Επαναστάσεως», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.4-5. και «Το κοσμοϊστορικόν 1821», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1960, σ.3.

συχνά λόγος για τον «Τούρκο» και την «Τουρκοκρατία»¹⁵⁵, κυρίως όταν πρόκειται να δηλωθούν οι άσχημες συνθήκες διαβίωσης και η βιαιότητα στην οθωμανική επικράτεια. Για παράδειγμα, στις παρουσιάσεις της ζωής Ελλήνων ηρώων, ο «άλλος» αποκαλείται «Τούρκος» και όχι «Οθωμανός».¹⁵⁶ Η αναφορά στην ιδιότητα του Οθωμανού συνήθως συνδέεται με την ανάδειξη της οργάνωσης και της ισχύος του αντιπάλου (π.χ.: «οθωμανικά στρατεύματα», «οθωμανική κυριαρχία») και εμφανίζεται κατά βάση στο β' μισό της δεκαετίας.¹⁵⁷ Εντοπίζονται, όμως, και περιπτώσεις όπου ο «Άλλος» είναι παρόν στο κείμενο αλλά δεν κατονομάζεται, απλώς χαρακτηρίζεται ως «κατακτητής»¹⁵⁸, που διακρίνεται μάλιστα για την ωμότητα και την αγριότητά του, ή ως «τύραννος»¹⁵⁹. Τα βασικά σημεία αντίθεσης των δύο πλευρών, όπως αυτά προβάλλονται από την δεξιά ελληνική οπτική, συνοψίζονται στο πρωτοσέλιδο της *Καθημερινής* του 1951. Εκεί, στη σύγκριση μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων αναδεικνύονται νικητές οι πρώτοι οι οποίοι αν και «μια χούφτα άνθρωποι» έχουν με το μέρος τους την «ψυχή» σε αντίθεση με τους αντιπάλους τους που αν και συγκροτούν ολόκληρη αυτοκρατορία έχουν με το μέρος τους μόνο την «ύλη».¹⁶⁰ Γενικότερα, τονίζεται ο στρατοκρατικός χαρακτήρας και το μέγεθος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹⁶¹ και η σκληρά αυταρχική συμπεριφορά της.¹⁶² Μια κάπως διαφορετική προσέγγιση επιχειρείται το 1956. Χωρίς να υποτιμάται η «τουρκική βαρβαρότητα», προτείνεται η θέασή της ως σημείο συμβολής στην ελληνική Αναγέννηση αφού η παρουσία της εξάγνιζε το Γένος από «τας βυζαντινάς αμαρτίας» και το ένωσε μπροστά στο κοινό κίνδυνο.¹⁶³

Την ίδια χρονιά η σχέση των δύο κρατών εμφανίζεται εκ νέου τεταμένη επειδή «ο σωβινισμός των Τούρκων» έχει διεγερθεί από τους Βρετανούς με αποτέλεσμα ο κυπριακός ελληνισμός να βρίσκεται αντιμέτωπος τόσο με τους Άγγλους όσο και με τους Τούρκους. Για άλλη μια φορά ο «μικρός λαός» πρέπει να αντιμετωπίσει «γίγαντες».¹⁶⁴ Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε πως

¹⁵⁵ Ενδεικτικά, Φωτιάδης, «Προεπαναστατική αναγέννησις», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.3. και Δ. Κόκκινος, «Η προπαρασκευή και τα μέσα του αγώνος», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.7. και «Καλύτεραι πολίται», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1956, σ.1.

¹⁵⁶ Ενδεικτικά, Διονύσιος Α. Κόκκινος, «Ηγετικές μορφές του αγώνος», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.12-13 και «Οι πρωτομάστορες της νίκης», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1960, σ.8-9.

¹⁵⁷ Ενδεικτικά, Δασκαλάκης, «Οι μεγάλοι σταθμοί της Επανάστασας», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.4-5 και «Το κοσμοϊστορικόν 1821», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1960, σ.3.

¹⁵⁸ Ενδεικτικά, Παρασκευόπουλος, «Το κρυφό σχολείο», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1953, σ.3. και Νώντας Αστακιώτης, «Ο κατά θάλασσαν αγών», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.6.

¹⁵⁹ Ενδεικτικά, «Πηγή ζωής διά το έθνος», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1.

¹⁶⁰ «Το πνεύμα του Αγώνος», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1951, σ.1.

¹⁶¹ Ενδεικτικά, Κόκκινος, «Η προπαρασκευή και τα μέσα του αγώνος», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.7.

¹⁶² Ενδεικτικά, Αβραμόπουλος, «Θυσίασαν τη ζωή τους για να μαστε ελεύθεροι», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1953, σ.3, «Ο στρατάρχης Παπάγος απηύθυνε μήνυμα προς τους Έλληνες των Η.Π.Α.», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1953, σ.6. και «Ο πανηγυρισμός της επετείου», *Εμπρός*, 23 Μαρτίου 1957, σ.16.

¹⁶³ «Καλύτεραι πολίται», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1956, σ.1.

¹⁶⁴ «Ο αγών της αρετής», *Εμπρός*, 24 Μαρτίου 1956, σ.3.

είχε προηγηθεί η ουδέτερη αναφορά στην παρουσία του Τούρκου υπουργού στους επετειακούς εορτασμούς¹⁶⁵ και το 1953 ο χαρακτηρισμός των «προς ανατολάς γειτόνων» ως αξιόπιστου φίλου με τον οποίο η Ελλάδα συνδέεται με δεσμούς¹⁶⁶ και η φωτογραφία με τον πρεσβευτή της Τουρκίας σε δοξολογία της 25^{ης} Μαρτίου.¹⁶⁷ Η αλλαγή κλίματος ανάμεσα στο 1953 και το 1956 μπορεί να αποδοθεί όχι μόνο στην αυξημένη ένταση του κυπριακού ζητήματος αλλά και στα Σεπτεμβριανά του 1955.¹⁶⁸ Πάντως, προσπάθειες προσέγγισης μεταξύ των δύο χωρών φαίνεται να πραγματοποιήθηκαν και το 1959 αν κρίνουμε από το ευχετήριο τηλεγράφημα που στάλθηκε στον Καραμανλή από τον πρωθυπουργό της Τουρκίας, Μεντερές.¹⁶⁹

3.2. Κέντρο

Το έθνος, όπως είδαμε, αποτελεί βασικό άξονα της συγκρότησης του δεξιού λόγου όπως αυτός αρθρώνεται με αφορμή την 25^η Μαρτίου. Τα επετειακά δημοσιεύματα των εφημερίδων που συνδέονται με τον παραταξιακό χώρο του Κέντρου δεν δίνουν τόση έμφαση στα προτερήματα και τον ένδοξο ή αναλλοίωτο χαρακτήρα του ελληνικού έθνους. Χωρίς, βέβαια, να αδιαφορούν και για αυτές τις πλευρές, εστιάζουν περισσότερο στην ανάδειξη του κυπριακού ζητήματος και των συνθηκών κάτω από τις οποίες γεννήθηκε και αναπτύχθηκε η Ελληνική Επανάσταση. Σ' αυτό το πλαίσιο μπορούν να παρουσιαστούν διάφορες παρατηρήσεις σχετικά με την αντιμετώπιση της έννοιας που μας απασχολεί στο παρόν κεφάλαιο από τις εφημερίδες *Ελευθερία* και *Μακεδονία*.

Στα υπό εξέταση έντυπα του Κέντρου, όπως ακριβώς συνέβη με το *Εμπρός* και την *Καθημερινή*, διαπιστώνουμε πως δεν διευκρινίζεται ποιοι θεωρούνται μέλη του έθνους. Και εδώ το έθνος αντιμετωπίζεται ως κάτι δεδομένο, ως μια οντότητα, της οποίας η κατανόηση δεν απαιτεί περαιτέρω διευκρινήσεις. Μια ακόμη ομοιότητα που παρατηρούμε αφορά την

¹⁶⁵ «Η εθνική επέτειος εγένετο αφορμή θερμότητας εκδηλώσεων υπέρ Ελλάδος», *Εμπρός*, 27 Μαρτίου 1951, σ.4.

¹⁶⁶ «Αισιοδοξία», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1953, σ.1.

¹⁶⁷ *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1953, σ.6.

¹⁶⁸ Αλβανός, «Κράτος, Τύπος και "εθνική μνήμη"», ό.π.

¹⁶⁹ «Συγχαρητήριο μήνυμα του εθνάρχου Μακαρίου προς την Α.Μ. τον βασιλέα», *Εμπρός*, 28 Μαρτίου 1959, σ.7.

εναλλαγή των λέξεων «έθνος»¹⁷⁰, «Γένος»¹⁷¹ και «φυλή»¹⁷², ακόμα και στο ίδιο κείμενο¹⁷³. Ωστόσο σε αυτή την περίπτωση εντοπίζουμε και μια ενδιαφέρουσα άποψη σχετικά με το θέμα. Το 1958 η *Ελευθερία* δημοσιεύει την περιγραφή του εορτασμού στην Ακαδημία Αθηνών, όπου ο Αθανάσιος Νόβας στην ομιλία του ανέπτυξε «την ουσιαστικήν έννοιαν της λέξεως ‘Γένος’ με την οι Έλληνες της Τουρκοκρατίας και της Επανάστασεως ωνόμαζαν άπαν το Ελληνικόν και ετόνισεν ότι όταν την 29 Μαΐου 1453 η Ελλάς έπαυσε να είναι Αυτοκρατορία, Πολιτεία, Έθνος, Φυλή, παρέμεινε Γένος».¹⁷⁴

Είδαμε πως στον Τύπο της Δεξιάς οι αριστεροί μπορεί να μην τοποθετούνται σαφώς εκτός του έθνους αλλά, λαμβάνοντας τον ρόλο του εσωτερικού εχθρού, χαρακτηρίζονται ως ομάδα που οι ίδιες οι Δυνάμεις του έθνους πρέπει να αντιμετωπίσουν. Στα φύλλα των εφημερίδων του Κέντρου δεν εντοπίζονται τέτοιες αναφορές. Η πραγματοποίηση ξεχωριστών εορταστικών εκδηλώσεων για αριστερούς στην Κύπρο αντιμετωπίζεται ουδέτερα¹⁷⁵ ενώ και οι, σπάνιες, συγκρούσεις που προκύπτουν μεταξύ αριστερών και δεξιών¹⁷⁶ δεν μετατρέπονται σε ευκαιρία επιθετικού σχολιασμού. Αντιθέτως, υπενθυμίζεται πως και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για «Έλληνες Κύπριους». Γενικότερα, η στάση των κεντρικών εφημερίδων πάνω σε αυτό το θέμα μοιάζει να συμβαδίζει με τις απόψεις που έχουν εκφραστεί σχετικά με τον στόχο του Κέντρου να συσπειρώσει δυνάμεις τόσο από την πλευρά των εθνικοφρόνων όσο και από εκείνη των μη εθνικοφρόνων, δηλαδή τον στόχο που κλονίζει την «απόλυτη διαίρεση» που δημιούργησε ο Εμφύλιος.¹⁷⁷

Η Κύπρος κατέχει σημαντική θέση στο περιεχόμενο των προσκείμενων στα κεντρικά κόμματα εφημερίδων. Το ενδιαφέρον του Τύπου για το ζήτημα ανεξαρτησίας του νησιού και ένωσής του με το ελληνικό κράτος προβάλλει τη σύγκλιση των δύο χώρων, Δεξιάς και Κέντρου, σχετικά με τη θέση των Κυπρίων στο ελληνικό έθνος. Και για τις εφημερίδες του Κέντρου,

¹⁷⁰ Ενδεικτικά, «Η επέτειος», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1953, σ.1. και «Η Θεσσαλονίκη πανηγυρίζει με πάσαν μεγαλοπρέπειαν την εθνικήν παλιγγενεσίαν», *Μακεδονία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.1.

¹⁷¹ Ενδεικτικά, Πέτρος Χάρης, «Η μεγάλη ώρα», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1959, σ.1.

¹⁷² Ενδεικτικά, Σπύρος Μελάς, «Μαντώ Μαυρογένους: Μια ζωή δοσμένη στον Αγώνα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.4. και «Έλληνες του 1950», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1950, σ.1.

¹⁷³ Ενδεικτικά, «Η αρετή», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1955, σ.1. και «Δυο Επανάστασεις», *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1957, σ.1.

¹⁷⁴ «Εωρτάσθη χθες με μεγαλοπρέπειαν η επέτειος της 25 Μαρτίου εις Αθήνας και τας επαρχίας», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1958, σ.5.

¹⁷⁵ Ενδεικτικά, «Η Κύπρος εκυριάρχησε του εθνικού εορτασμού», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1954, σ.1. και «Ενώ ο κυπριακός λαός εορτάζει ενθουσιωδώς την εθνικήν επέτειον αι βρεταννικαί αρχαί λαμβάνουν έκτακτα μέτρα εις όλην την νήσον», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1955, σ.6.

¹⁷⁶ «Οι Κύπριοι από πρωίας μέχρι νυκτός με παρελάσεις και διαδηλώσεις επανηγύριζον εις τας πόλεις και τα χωριά», *Μακεδονία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.1.

¹⁷⁷ Πασχαλούδη, *Ενας πόλεμος χωρίς τέλος*, ό.π., 113.

δηλαδή, η Κύπρος αποτελεί σαφώς την «μεγαλύτερη ελληνική κοινότητα εκτός Ελλάδας»¹⁷⁸, ένα «τμήμα του ελληνικού χώρου» για του οποίου την απελευθέρωση αγωνίζονται οι Έλληνες της δεκαετίας του 1950¹⁷⁹ και με την ευκαιρία της 25^{ης} Μαρτίου φωνάζουν πως «Η Κύπρος είναι ελληνική».¹⁸⁰ Η σχέση Ελλάδας- Κύπρου, και πάλι, παρομοιάζεται με τη σχέση μητέρας- παιδιού ή και την αδελφική σχέση, αν κρίνουμε από φράσεις όπως: «Ο κυπριακός λαός... εορτάζει νοερώς παρά το πλευρόν των Ελλήνων της μητρός Ελλάδος»¹⁸¹, «οι Κύπριοι αδελφοί μας χύνουν το αίμα των δια να αποκτήσουν το δικαίωμα της αυτοδιαθέσεως»¹⁸².

Στο α' μισό της δεκαετίας οι αναφορές στην Κύπρο συνοδεύονται από αντίστοιχες υπενθυμίσεις για την Βόρεια Ήπειρο. Χαρακτηριστικές είναι οι παρουσιάσεις στην *Ελευθερία* των εορτασμών στην Ακαδημία Αθηνών, της οποίας ο εκάστοτε πρόεδρος επισήμαινε την απουσία των δύο αυτών περιοχών από το ελληνικό κράτος. Το 1954, λοιπόν, τονίζει πως «Εισ τον πανελλήνιον τούτοντων "Ελευθεριών" πανηγυρισμόν βλέπομεν δυο θέσεις κενάς: την θέσιν της ελληνικής Κύπρου και την θέσιν της Βορείου Ηπείρου... δεσμά δουλείας συνθλίβουν τας δυο ταύτας ευγενεστάτας επιτομάς του Ελληνισμού».¹⁸³ Παρόμοια σχόλια από το ίδιο βήμα έγιναν και την επόμενη χρονιά.¹⁸⁴ Σ' αυτό το σημείο αξίζει να επισημάνουμε πως η μη ταύτιση των ορίων του έθνους με εκείνων του κράτους επιβεβαιώνεται και από την κάλυψη των εορτασμών των Ελλήνων του εξωτερικού.¹⁸⁵

Το στοιχείο της μακραίωνης ύπαρξης του ελληνικού έθνους είναι παρόν και στον λόγο των κεντρικών εφημερίδων, αν και όχι τόσο έντονα όσο στο λόγο της Δεξιάς. Είναι ακριβώς αυτό το στοιχείο που μπορεί να υπενθυμίσει στους αναγνώστες πως το έθνος ήταν και θα παραμείνει το ίδιο, επομένως δεν τίθεται καν θέμα σύγκρισης της σημασίας του με τη σημασία οποιωνδήποτε πρόσκαιρων διαφορών των μελών του¹⁸⁶. Εντοπίζουμε, λοιπόν, και εδώ σημεία όπου οι Έλληνες χαρακτηρίζονται ως «παμπάλαιος λαός»¹⁸⁷ με «τρισχιλιετή ιστορία»¹⁸⁸.

¹⁷⁸ «Ο εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου εις την Αμερικάν και την Κύπρον», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1950, σ.5.

¹⁷⁹ «Προς την ολοκλήρωσιν», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1956, σ.1.

¹⁸⁰ «Με εκδηλώσεις υπέρ της Κύπρου εορτάσθη προχθές η επέτειος της 25^{ης} Μαρτίου», *Ελευθερία*, 27 Μαρτίου 1956, σ.5.

¹⁸¹ «Ο Χάρτινγκ πανικόβλητος διά την 25 Μαρτίου», *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1956, σ.1.

¹⁸² «Το Κόμμα των Φιλελευθέρων ανανεώνει τον όρκον του 21 μέχρι της αυτοδιαθέσεως της Κύπρου», *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1957, σ.8.

¹⁸³ «Η χθεςινή πανηγυρική συνεδρίασις της Ακαδημίας επί τη 25^η Μαρτίου», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1954, σ.5.

¹⁸⁴ «Ο εορτασμός εις την Ακαδημίαν και το Πανεπιστήμιον», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1955, σ.6.

¹⁸⁵ Ενδεικτικά, «Με εξαιρετικήν μεγαλοπρέπειαν και συμμετοχήν χιλιάδων λαού εορτάσθη η εθνική παλιγγενεσία», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1959, σ.5. και «Ο χθεςινός εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου εις τας ελληνικάς παροικίας του εξωτερικού», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1953, σ.4.

¹⁸⁶ Λέκκας, Το παιχνίδι με τον χρόνο, ό.π., 104.

¹⁸⁷ Αθηνά Γ. Καλογεροπούλου, «Οι ανώνυμοι του 21», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.4.

¹⁸⁸ «Η Ακαδημία εις πανηγυρικήν συνεδρίασιν απένειμε χθες το χρυσούν μετάλλιον εις τον αρχηγόν της ΕΟΚΑ Γεώργιον Γρίβα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.7.

Εκφράζεται, έτσι, η άποψη για την παρουσία της «ελληνικής φυλής» στη γη «από την αυγήν της ανθρώπινης ημερώσεως» και τις νίκες που πέτυχε κατά της «βαρβαρότητας» και του «απολυταρχισμού» τον 5^ο αιώνα π.Χ. και τις μάχες που έδωσε «εναντίον των βαρβάρων» ως «σκληρός πυρήν μιας αυτοκρατορίας» που δημιούργησε τον «ελληνοχριστιανικό πολιτισμό».¹⁸⁹ Δεν λείπουν, δηλαδή, οι αναφορές στην αρχαιότητα¹⁹⁰ και το Βυζάντιο¹⁹¹, συνδέοντας μάλιστα τις δύο αυτές εποχές σε μια γραμμική αφήγηση όπου προβάλλονται οι προσφορές των Ελλήνων στην ανθρωπότητα¹⁹².

Τα παραπάνω μπορούν να εξηγήσουν γιατί οι Έλληνες της δεκαετίας του 1950 αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους και τους προγόνους τους ως «βλογημένο» έθνος¹⁹³. Το ενδιαφέρον, βέβαια, στον κεντρώο λόγο είναι πως ενώ δεν αγιοποιείται η γενιά του 1821, όπως θα φανεί και παρακάτω, αντιμετωπίζεται ως μια γενιά απλών ανθρώπων που έγιναν «ήρωες με πράξεις απίστευτες», ως μια «μεγάλη γενιά»¹⁹⁴ που προκαλεί την σύγκριση με την σύγχρονη των κειμενογράφων γενιά. Η σύγκριση αυτή είναι εμφανής ήδη από το 1950, όταν τονίζεται το δώρο της ελευθερίας που προσέφερε στη «φυλή» η γενιά του 1821 με «αίμα, οδύνη, ιδρώτα». Αν και επισημαίνεται πως αξίζει βαθύς σεβασμός σ' αυτούς τους προγόνους, δεν πρέπει να υποτιμάται πως και η γενιά του 1950 αποτελεί μια «μεγάλη γενεά» που «ατενίζει το μέλλον με ψύχραιμον αυτοπεποίθησιν και με συνείδησιν υψηλής αποστολής»¹⁹⁵. Επτά χρόνια αργότερα, η *Ελευθερία* συνεχίζει να μιλά με θαυμασμό για εκείνους που «χάρισαν με τας θυσίας των την ανεκτίμητον ελευθερίαν» τον 19^ο αιώνα. Ωστόσο, συνεχίζει να κοιτάζει με σεβασμό και τα πρόσωπα της δικής της εποχής, που πάλι είναι αναγκασμένα να πραγματοποιήσουν «μεγάλες θυσίες» αλλά υπερτερούν σε μόρφωση και συμπεριφορά αφού «δεν τους κατατρύχει σύγκρουσις μικροτήτων».¹⁹⁶

Και η κεντρώα πλευρά συμφωνεί με την άποψη του δεξιού Τύπου πως οι Έλληνες των μετεμφυλιακών ετών είναι «οι ευαισθητότεροι από όλους τους επιγόνους».¹⁹⁷ Εξάλλου, οι Έλληνες της εποχής που εξετάζουμε «συναισθάνονται περισσότερο πάσης άλλης γενεάς του

¹⁸⁹ «Η αρετή», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1955, σ.1.

¹⁹⁰ Ενδεικτικά, «Μάθημα Ελευθερίας είναι η Δικαιοσύνη», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1955, σ.1. και Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Το Εικοσιένα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1956, σ.1.

¹⁹¹ Ενδεικτικά, «Εωρτάσθη χθες με μεγαλοπρέπειαν η επέτειος της 25 Μαρτίου εις Αθήνας και τας επαρχίας», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1958, σ.5.

¹⁹² Ενδεικτικά, Φώτης Κόντογλου, «Ελπίδα αθανασίας», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1951, σ.1. και «Η επέτειος», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1953, σ.1.

¹⁹³ Κόντογλου, «Ελπίδα αθανασίας», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1951, σ.1.

¹⁹⁴ Πέτρος Χάρης, «Ο επίλογος», *Ελευθερία*, 27 Μαρτίου 1952, σ.1.

¹⁹⁵ «Έλληνες του 1950», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1950, σ.1.

¹⁹⁶ «Δυο Επαναστάσεις», *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1957, σ.1.

¹⁹⁷ Παπακωνσταντίνου, «Πρόδρομοι και πρωτεργάται του αγώνος της ελευθερίας», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.2

παρελθόντος πόσον ατίμητον αγαθόν είναι η ελευθερία».¹⁹⁸ Πρόκειται για τη γενιά που βρίσκεται «σε θέση να νοιώσει ωρισμένα εφιαλτικά συναισθήματα» αφού γνωρίζει πως είναι να εγκαταλείπεις το σπίτι και την οικογένειά σου με σκοπό να πολεμήσεις.¹⁹⁹ Αν οι άνθρωποι του Εικοσιένα υπήρξαν «άξιοι δημιουργοί του πυρήνα της ελευθέρως Ελλάδος», οι επίγονοί τους αποδείχθηκαν «αντάξιοί των». Έτσι, «πλέγμα κατωτερότητας έναντι των προγόνων της του 1821 ουδεμία κατοπινή ελληνική γενεά ημπορεί να έχει. Εξεπλήρωσαν όλοι το χρέος των».²⁰⁰

Ένα ακόμη κοινό που εντοπίζουμε με τον δεξιό παραταξιακό λόγο είναι η συχνή υπογράμμιση της θέσης της Ελλάδας στο σύνολο των ελεύθερων εθνών-κρατών. Από τη μία πλευρά, η συγκεκριμένη ομοιότητα μεταξύ εφημερίδων διαφορετικών πολιτικών αποχρώσεων οφείλεται προφανώς στη δημοσίευση των μηνυμάτων των πολιτικών, ειδικά των εκάστοτε πρωθυπουργών στα έντυπα και των δύο παρατάξεων. Με άλλα λόγια, δημοσιεύματα όπως πρωθυπουργικά διαγγέλματα εμφανίζονται σε διαφορετικές εφημερίδες μεταδίδοντας το ίδιο νόημα, αυτό που τους δίνει ο πομπός του μηνύματος, ειδικά από τη στιγμή που οι υπεύθυνοι των εντύπων δεν προβαίνουν σε παρεμβολές και σχολιασμούς²⁰¹. Και η σημασία, λοιπόν, που δίνεται στην ελευθερία του έθνους εντοπίζεται σε κάθε πλευρά του Τύπου των μετεμφυλιακών χρόνων μέσω τέτοιου είδους μηνυμάτων.

Από την άλλη πλευρά, τα κείμενα των ίδιων των αρθρογράφων της *Ελευθερίας*, καθώς στην *Μακεδονία* εντοπίζουμε κυρίως δημοσιεύματα που αφορούν την περιγραφή των επετειακών εορτασμών, προβάλλουν τη σύνδεση του ιδανικού της ελευθερίας με τους Έλληνες. Το ιδανικό αυτό, άλλωστε, θεωρείται πως ανυψώνεται «τόσο εντυπωσιακά» μόνο από την ελληνική «φυλή».²⁰² Η «υψηλή αίσθησι ελευθερίας» προσμετράται στα βασικά της προτερήματα και ως παράγοντας της έκρηξης της Επανάστασης. Το «θαύμα» της Φιλικής Εταιρείας να εξυψώσει τους Έλληνες από τη «θέση ραγιά» στην «ανώτατη βαθμίδα του ανθρώπου», εκείνη που τον καθιστά ελεύθερο και δημιουργικό²⁰³ και η αλληλεπίδραση του άγχους της σκλαβιάς με το «πείσμα» της ελευθερίας²⁰⁴ λειτούργησαν ακριβώς προς αυτήν την κατεύθυνση.

¹⁹⁸ «Ελεύθερα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1951, σ.1.

¹⁹⁹ Διονύσιος Ρώμας, «Προεόρτια», *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1953, σ.1.

²⁰⁰ «Προς την ολοκλήρωσιν», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1956, σ.1.

²⁰¹ Π.χ.: «Διάγγελμα του κ.Πρωθυπουργού επί τη επετείω της εθνικής εορτής», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1950, σ.5 και «Διάγγελμα του προέδρου της κυβερνήσεως κ. Βενιζέλου προς τον ελληνικόν λαόν», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1950, σ.1.

²⁰² «Το ιδανικόν», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.1.

²⁰³ Σπύρος Μελάς, «Η Φιλική Εταιρεία: Η έννοια και η αξία της», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.6.

²⁰⁴ Α., «Πώς είχαν τα πράγματα πριν να εκδηλωθή η Επανάστασις», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.6.

Εξίσου αναδεδειγμένος είναι ο ρόλος του έθνους στον παγκόσμιο χάρτη. Το 1959, η αρθρογράφος της *Ελευθερίας*, Αθηνά Καλογεροπούλου, στην εισαγωγή του επετειακού της κειμένου συνοψίζει σε μια φράση ότι τα προηγούμενα χρόνια αναλυόταν στα πρωτοσέλιδα της εφημερίδας, δηλαδή πως ο ελληνικός λαός «προσέφερε τα πάντα για ν' ανέβη ο πολιτισμός ολόκληρου του ανθρωπίνου γένους»²⁰⁵. Σ' αυτό το κλίμα, λοιπόν, υποστηρίζεται ήδη από το 1953 ότι «αι μεγάλοι στιγμαί» του ελληνικού έθνους «ήσαν και της ανθρωπότητας ολόκληρου σταθμοί». Η άποψη αυτή μάλιστα τεκμηριώνεται μέσω ιστορικών παραδειγμάτων. Το παράδειγμα προέρχεται από τον 5^ο αιώνα π.Χ., όταν το έθνος «αναχαίτισε την ασιατική πλημμυρίδα» ή τον Μεσαίωνα όταν «δεν εκώφευσε στο προσκλητήριο του χρέους ενάντια στην ισλαμική επιδρομή» και «μεταλαμπάδευσε» τα φώτα στη Δύση. Στο ίδιο χαρακτηριστικό κείμενο τονίζεται πως η Ελληνική Επανάσταση είναι η πρώτη εθνική Επανάσταση στην ιστορία.²⁰⁶ Λίγα χρόνια αργότερα τα παραπάνω επαναλαμβάνονται σε ένα, πάλι, πρωτοσέλιδο κείμενο όπου, μάλιστα, η νίκη κατά των Περσών χαρακτηρίζεται ως η «πρώτη νίκη της δημοκρατίας κατά του απολυταρχισμού».²⁰⁷

Για όλα τα προηγούμενα, λοιπόν, οι Έλληνες αντιμετωπίζονται ως «παράδειγμα δι' ολόκληρον το ανθρωπίνον γένος»²⁰⁸ και πολύ περισσότερο για τους βαλκανικούς λαούς. Όπως εξηγεί ο αρθρογράφος της *Ελευθερίας*, Πέτρος Χάρης, η Ελλάδα κατέκτησε την ελευθερία της «πολύ πριν άλλα γεγονότα κάνουν ελεύθερους άλλους βαλκανικούς λαούς». Γενικότερα, «το Εικοσιένα στάθηκε στον καιρό του δύναμη ευεργετική, ακόμη και για πολλούς ξένους που... έβαλαν πάλι πολύ ψηλά τις πρώτες αξίες της ζωής και απάνω από κάθε άλλην την αξία της Ελευθερίας».²⁰⁹

Σ' αυτό το τελευταίο κείμενο, λοιπόν, που δημοσιεύθηκε το 1959 αναφέρεται, εκτός των υπολοίπων, ο «ασυγκράτητος φιλελληνισμός» που αναδύθηκε λόγω του πνεύματος και των πράξεων των Ελλήνων της εποχής. Η αγάπη διαφόρων ξένων προς την Ελλάδα αποδείχθηκε μέσω οικονομικών και υλικών ενισχύσεων, της Ναυμαχίας του Ναυαρίνου και του έργου μεγάλων ποιητών.²¹⁰ Πάντως, η φιλελληνική τάση των Ευρωπαίων δεν επισημαίνεται ιδιαίτερα στα κείμενα του Κέντρου, τουλάχιστον μετά τα μισά της δεκαετίας. Γι' αυτό το διάστημα, μάλιστα, η αναφορά του προαναφερθέντος κειμένου στα φιλελληνικά αισθήματα των Ευρωπαίων μάλλον αποτελεί την εξαίρεση και όχι τον κανόνα στο περιεχόμενο των

²⁰⁵ Καλογεροπούλου, «Οι ανώνυμες του 21», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.4.

²⁰⁶ «Η επέτειος», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1953, σ.1.

²⁰⁷ «Η αρετή», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1955, σ.1.

²⁰⁸ «Οι άνθρωποι», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1.

²⁰⁹ Χάρης, «Η μεγάλη ώρα», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1959, σ.1.

²¹⁰ Στο ίδιο.

άρθρων. Η εικόνα στην οποία εστιάζουν τα επετειακά δημοσιεύματα της εποχής, όπως θα συζητηθεί και στη συνέχεια της παρούσας εργασίας, είναι της απομονωμένης από τους Ευρωπαίους ισχυρούς, Ελλάδα που παλεύει μόνη της για την ελευθερία της.

Στο α' μισό της δεκαετίας εντοπίζουμε αναφορές σε ιδιώτες, κυρίως, φιλέλληνες με καταγωγή από την κεντρική Ευρώπη και την Βρετανία. Έτσι, ο αναγνώστης της *Ελευθερίας* μπορεί να διαβάσει για τα φιλελληνικά αισθήματα του Φαβιέρου²¹¹, του Σέλλεϋ, του Ντελακρουά και του λόρδου Βύρωνα²¹². Ειδικά για τον τελευταίο, το 1952 παρουσιάζεται μια σειρά αφιερωματικών κειμένων.²¹³ Η έλλειψη παρόμοιων αναφορών στο β' μισό της δεκαετίας μπορεί να εξηγηθεί από την απογοήτευση για την εξέλιξη του κυπριακού ζητήματος. Η γενικότερη στάση του Κέντρου εκείνη την περίοδο ήταν επικριτική ενάντια στην κυβέρνηση την οποία μεμφόταν για υποχωρητικότητα και μη αγωνιστικότητα.²¹⁴ Η πίστη, λοιπόν, σε μια αγωνιστικότερη στάση της χώρας και σε έναν ενεργητικότερο ρόλο στο διάλογο με άλλα κράτη μπορούσε να συνδεθεί με την εικόνα ενός λαού που κέρδισε την ελευθερία του χάρη στις δικές του πρωτοβουλίες και όχι στην βοήθεια των ξένων.

Αν και στον τρόπο πρόσληψης του Φιλελληνισμού φαίνεται η Δεξιά και το Κέντρο να παρουσιάζουν ορισμένες αποκλίσεις, οι απόψεις των δύο παρατάξεων σχετικά με τον ρόλο της Ιεράς Συμμαχίας και του Μέτερνιχ μοιάζουν να συγκλίνουν. Ο κεντρώος λόγος βλέπει στην Ιερά Συμμαχία «ένα συνδικάτο αμύνης απολυταρχικών καθεστώτων»²¹⁵ το οποίο «στα χέρια του Μέτερνιχ» διαδραμάτισε «ρόλο απαίσιο εναντίον των λαών και της ελευθερίας τους» σε ένα περιβάλλον «ευρωπαϊκής πανουργίας και δολιότητος» όπου «κάτω από την ευγένεια και τη λεπτότητα κρυβόταν η πιο προδοτική υποκρισία» και οι τρεις Μεγάλες Δυνάμεις: Τσάρος, Μέτερνιχ και Αγγλία αποκήρυτταν την Ελληνική Επανάσταση.²¹⁶

Η *Ελευθερία* επιλέγει να αναδείξει εκτός από τον κομβικό ρόλο του Μέτερνιχ, και την αρνητική στάση της Ρωσίας απέναντι στην Επανάσταση των Ελλήνων. Από το 1951 υπενθυμίζεται πως «ούτε και αυτός ο Τσάρος της Ρωσίας δεν ήτο με το μέρος των»²¹⁷ ενώ το 1956 προς επιβεβαίωση αυτής της διαπίστωσης δημοσιεύεται η αποκήρυξη και απόλυση του Αλέξανδρου Υψηλάντη από τον τσάρο.²¹⁸ Παράλληλα, το όνομα της Ρωσίας είναι παρόν στα

²¹¹ «Οι Έλληνες θυσιάζουν το παν εις τον αγώνα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1955, σ.4.

²¹² Κρις Γουντχάουζ, «Το Εικοσιένα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1951, σ.3.

²¹³ «Βύρων», *Ελευθερία*, 25-27 Μαρτίου 1952, σ.1.

²¹⁴ Μανώλης Σαρλάμης, «Ένωση Κέντρου: Η πορεία προς τη δημιουργία του τρίτου πόλου μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς». *Ιστορικά Θέματα*, τχ. 133 (Δεκέμβριος 2013): 41.

²¹⁵ Γρηγόριος Δάφνης, «Η Διάσκεψις της Βερώνας», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1952, σ.3.

²¹⁶ Μ., «Η Ιερά Συμμαχία κατά των Ελλήνων», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1956, σ.4.

²¹⁷ Γουντχάουζ, «Το Εικοσιένα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1951, σ.3.

²¹⁸ «Ο Τσάρος αποκηρύσσει και αποúει αμέσως τον Αλέξανδρο Υψηλάντη», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1956, σ.5.

κείμενα που εστιάζουν, περισσότερο ή λιγότερο, στην συνολικά σκληρή συμπεριφορά των Ευρωπαίων απέναντι στην Επανάσταση. Έτσι, η Ρωσία μαζί με την Γαλλία και την Αγγλία θεωρούνται υπεύθυνες για την παράδοση της Κρήτης στον Σουλτάνο παρά τον «τιτάνειο αγώνα» της, αφού ούτε θέλησαν «να δυσαρεστήσουν τον Σουλτάνον», ούτε συμφωνούσαν τα συμφέροντά τους στην Μεσόγειο με αποτέλεσμα τη «θυσία» του νησιού.²¹⁹ Βέβαια, και άλλες «ελληνικάί περιοχαί... είχαν αφήσει δουλωμένας των μεγάλων δυνάμεων οι ιδιοτελείς υπολογισμοί».²²⁰ Αυτός ο «αποκαρδιωτικός κυνισμός» όλων, ανεξαιρέτως, των μεγάλων δυνάμεων της ηπείρου φάνηκε στη διάσκεψη του Λάυμπαχ όπου η Ιερά Συμμαχία καταδίκασε τους «άξιους τιμωρίας Έλληνες αντάρτες» και τα μέλη της έπαιξαν «διπλωματικό πόκερ» με σκοπό την επίλυση των μεταξύ τους προβλημάτων.²²¹

Για τους παραπάνω λόγους η ίδια εφημερίδα φροντίζει να ενημερώσει το κοινό της πως «ο κυριώτερος συστατικός όρος της Εταιρίας... ήταν πως οι Έλληνες πρέπει μόνο στον εαυτό τους να βασίζονται κι όχι στην βοήθεια των ξένων».²²² Η «αδράνεια της ευρωπαϊκής αντιδράσεως» άλλωστε αποδείχθηκε «χειρότερος εχθρός και από αυτόν τον Σουλτάνον».²²³ Η παρουσίαση της εχθρότητας ή της απάθειας των ευρωπαϊκών λαών απέναντι στο ελληνικό ζήτημα είναι ιδιαίτερα έντονη το 1956. Τότε, η *Ελευθερία* φιλοξενεί ένα τρισέλιδο αφιέρωμα με τον γενικό τίτλο: «1821: Οι Έλληνες κατακτούν την ελευθερίαν των μόνοι παρά την αντίδρασιν των Μεγάλων».

Είδαμε ότι οι Άγγλοι κατέχουν τη θέση του βασικού εχθρού του ελληνισμού της μετεμφυλιακής περιόδου στις εφημερίδες της Δεξιάς. Το ίδιο ισχύει και για το Κέντρο. Τα έντυπα που πορεύονται μαζί του όμως φροντίζουν να υπενθυμίσουν την αρνητική για το έθνος στάση των Άγγλων και κατά την διάρκεια της Επανάστασης. Η υπενθύμιση αυτή πραγματοποιείται κυρίως στο αφιέρωμα που προηγουμένως αναφέρθηκε. Εκεί, υποστηρίζεται πως «οι Άγγλοι βοηθούσαν και τότε τους Τούρκους»²²⁴ και πως το «πνεύμα των Άγγλων χαρακτήριζε σφοδρός φιλοτουρκισμός»²²⁵. Ταυτόχρονα, τονίζεται πως «η Εφτάνησο κάτω από τη σατραπεία του Μαίτλανδ είχε καταντήσει χώρα υποταγμένη και κυβερνώμενη από τους Άγγλους».²²⁶ Την επόμενη χρονιά, το 1957, η επέτειος γίνεται αφορμή να διαπιστωθεί πως και

²¹⁹ Κωνσταντίνος Ροΐδης, «Το 21 εις την Κρήτην», *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1955, σ.1.

²²⁰ «Προς την ολοκλήρωσιν», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1956, σ.1.

²²¹ Πάνος Καραβιάς, «Το Εικοσιένα και οι Μεγάλοι», *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1957, σ.1.

²²² Φάνης Μιχαλόπουλος, «Η Φιλική Εταιρία ετοιμάζει το 21», *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1957, σ.5.

²²³ Γουντχάουζ, «Το Εικοσιένα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1951, σ.3.

²²⁴ «Πώς οι Άγγλοι βοηθούσαν και τότε τους Τούρκους», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1956, σ.5.

²²⁵ «Η Επτάνησος υπό τρομοκρατία», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1956, σ.4.

²²⁶ Στο ίδιο.

το 1821 η Αγγλία κατέφευγε σε «στρεψοδικία» και «παράλογους συλλογισμούς» προκειμένου να εξυπηρετήσει τα συμφέροντά της.²²⁷

Οι Άγγλοι φαίνεται να παραμένουν βασικοί εχθροί του έθνους και στο μέσο του 20^{ου} αιώνα. Στον Τύπο που εξετάζουμε αυτή η αντίληψη γίνεται φανερή μέσω της κάλυψης των επετειακών εορταστικών εκδηλώσεων και των γεγονότων που τις συνοδεύουν. Περιγράφονται, λοιπόν, είτε οι λαϊκές εκδηλώσεις υπέρ της Κύπρου και κατά των Άγγλων, είτε οι αυστηρές αποφάσεις των δεύτερων για την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου στην Κύπρο. Στην αυταρχική συμπεριφορά των Άγγλων κατά των Κυπρίων δίνεται έμφαση κυρίως μετά το 1955. Πιο συγκεκριμένα, το 1956 διαβάζουμε για τον «πανικόβλητο δια την 25 Μαρτίου» Χάρτινγκ, για την βρετανική αστυνομία και τις στρατιωτικές μονάδες που βρίσκονταν στο νησί «επί ποδός πολέμου» παρά την απαγόρευση κυκλοφορίας και για τον «Δυνάστη» που καταπιέζει «βαναύσως» τον κυπριακό λαό.²²⁸ Το επόμενο έτος οι εφημερίδες ενημερώνουν για τα «τρομοκρατικά μέτρα των Άγγλων», την βιαιότητα της αστυνομίας²²⁹ και την χρήση ροπάλων και δακρυγόνων από τους Βρετανούς κατά Ελληνοκυπρίων διαδηλωτών.²³⁰ Επιπλέον, το 1958, την πρώτη χρονιά που επιτράπηκαν οι παρελάσεις στην Κύπρο επισημαίνεται πως οι «βρετανικοί κύκλοι» πίστευαν πως πρόκειται για μια «τολμηράν ενέργειαν».²³¹

Η αναφορά στις αντιβρετανικές εκδηλώσεις είναι ακόμα συχνότερη και εντοπίζεται καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας. Γίνεται σαφής η απαίτηση του πλήθους για αποχώρηση των Άγγλων από το νησί. Η συγκεκριμένη απαίτηση εκφράζεται είτε μέσω συνθημάτων,²³² είτε μέσω γενικότερων αποδοκιμασιών και επεισοδίων με χαρακτηριστικότερο το παράδειγμα του 1954, όταν διαδηλωτές στην Αθήνα έκαψαν την αγγλική σημαία και ήρθαν σε σύγκρουση με αστυνομικές δυνάμεις.²³³

Στον αντίποδα, ως σημαντικός φίλος του έθνους προβάλλονται οι Η.Π.Α., κυρίως μέσω της τακτικής δημοσίευσης των συγχαρητηρίων μηνυμάτων. Μηνύματα του εκάστοτε προέδρου των Η.Π.Α. προς τον βασιλιά ή τον λαό της χώρας, που εξαίρουν τους δεσμούς φιλίας των δύο

²²⁷ Καραβιάς, «Το Εικοσίενα και οι Μεγάλοι», *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1957, σ.1.

²²⁸ «Ο Χάρτινγκ πανικόβλητος διά την 25 Μαρτίου», *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1956, σ.1.

²²⁹ «Με μαχητικές διαδηλώσεις και την κραυγή: "Ένωσις" εώρτασαν χθες οι Κύπριοι», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1957, σ.6.

²³⁰ «Οι Κύπριοι αψηφούντες τας απαγορεύσεις ωργάνωσαν επιβλητικές διαδηλώσεις επί τη εορτή της εθνικής παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1957, σ.8.

²³¹ «Επετράπησαν εις την Κύπρον συγκεντρώσεις και παρελάσεις επί τη ελληνική εθνική εορτή». *Μακεδονία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.12.

²³² Ενδεικτικά, «Με μεγαλοπρέπεια εωρτάσθη εις ολάκερον την Ελλάδα η επέτειος της παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1957, σ.1. και «Ο χθεςινός εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου εις τας ελληνικάς παροικίας του εξωτερικού», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1953, σ.4.

²³³ «Η Κύπρος εκυριάρχησε του εθνικού εορτασμού», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1954, σ.1.

λαών²³⁴ ή ανάλογα μηνύματα άλλων Αμερικανών αξιωματούχων²³⁵ συχνά έχουν θέση στα φύλλα των εφημερίδων. Η δημοσίευσή τους σε συνδυασμό με άρθρα που ενημερώνουν για αποφάσεις όπως η ανακήρυξη της 25^{ης} Μαρτίου σε «ημέρα ελληνικής ανεξαρτησίας» στη Νέα Υόρκη και ο συνεπακόλουθος εορτασμός της²³⁶ αναδεικνύουν τη στενή φιλία των δύο λαών. Ωστόσο, η *Μακεδονία* δεν δίστασε να αναφέρει πως κατά τον εορτασμό του 1957 η διέλευση όχι μόνο του Βρετανού αλλά και του Αμερικανού πρεσβευτή προκάλεσε τις φωνές των σπουδαστών υπέρ της Κύπρου.²³⁷

Εκείνο που παρατηρούμε στον κεντρώο Τύπο, και δεν εμφανίζεται ιδιαίτερα στον δεξιό, είναι η τακτική πληροφόρηση για τον εορτασμό της επετείου στην Ρωσία ή σε βαλκανικές πόλεις.²³⁸ Ενημέρωση υπάρχει και για τα συγχαρητήρια μηνύματα των ηγετών των συγκεκριμένων κρατών με αφορμή την επέτειο²³⁹ ή το ενδιαφέρον της γιουγκοσλαβικής πλευράς για το Εικοσιένα, όπως απέδειξε η ύπαρξη εικόνας του Ρήγα και άρθρου για την Επανάσταση σε αλλά και η σημαντική θέση των συγχαρητηρίων του Τίτο προς τον βασιλιά της Ελλάδας σε «όλες τις γιουγκοσλαβικές εφημερίδες».²⁴⁰

Ένα επιπλέον σημείο συνάντησης των δύο παραταξιακών λόγων είναι η αντιμετώπιση του βασικού «Άλλου» της επετείου. Η διαπίστωση ύπαρξης ομοιοτήτων στο συγκεκριμένο θέμα βασίζεται στο γεγονός πως αν και στην περίπτωση του Κέντρου, η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν σχολιάζεται συνεχώς, είναι σαφής η συχνότερη χρήση της λέξης «Τούρκος» και των παραγώγων της σε σχέση με τον όρο «Οθωμανός». Λέξεις όπως «Τούρκος», «τουρκικός», «Τουρκοκρατία» κλπ. είναι παρούσες σε κείμενο σε κείμενα που αφορούν τη ζωή των

²³⁴ Ενδεικτικά, «Με μεγαλοπρέπεια εορτάσθη εις ολάκερον την Ελλάδα η επέτειος της παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1957, σ.1 και «Ο κ. Τρούμαν προς τον Βασιλέα και τον ελληνικόν λαόν επί τη επετείω της 25^{ης} Μαρτίου», *Ελευθερία*, 27 Μαρτίου 1951, σ.4.

²³⁵ Ενδεικτικά, «Η Θεσσαλονίκη πανηγυρίζει με πάσαν μεγαλοπρέπειαν την εθνικήν παλιγγενεσίαν», *Μακεδονία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.1 και «Ο κ. Πιουριφόν εξάγει επί τη σημερινή επετείω τας θυσίας των Ελλήνων δια την ελευθερίαν», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1952, σ.6.

²³⁶ «Ανεκηρύχθη ως "ημέρα ελληνικής ανεξαρτησίας" και θα εορτάζεται εις Ν. Υόρκην η 25^η Μαρτίου», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1958, σ.6.

²³⁷ «Με μεγαλοπρέπεια εορτάσθη εις ολάκερον την Ελλάδα η επέτειος της παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1957, σ.1.

²³⁸ Ενδεικτικά, «Εορταί και φιλέλληνικά εκδηλώσεις εις Μόσχαν», *Μακεδονία*, 25 Μαρτίου 1960, σ.8. και «Η εθνική εορτή της Ελλάδος εις Σόφιαν», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1957, σ.6.

²³⁹ Ενδεικτικά, «Ευχαί του στρατάρχου Τίτο και των Αμερικανών», *Μακεδονία*, 24 Μαρτίου 1960, σ.8. και «Αι ευχαί της αμερικανικής κυβερνήσεως και του προέδρου της Σοβιετικής Ενώσεως επί τη επετείω της εθνικής μας εορτής», *Μακεδονία*, 27 Μαρτίου 1959, σ.3.

²⁴⁰ «Ο χθεςινός εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου εις τας ελληνικάς παροικίας του εξωτερικού», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1954, σ.6.

Ελλήνων πριν το 1821²⁴¹ ή την ίδια την Επανάσταση²⁴², κάποιες φορές μέσω αφηγήσεων των πρωταγωνιστών της²⁴³. Σε ορισμένα άρθρα οι όροι «Οθωμανός» και «Τούρκος» εναλλάσσονται²⁴⁴.

Όπως συνέβη και με το *Εμπρός* και την *Καθημερινή*, και εδώ μπορούμε να ισχυριστούμε πως επιχειρείται έμμεσα σύνδεση με το σύγχρονο γειτονικό κράτος ώστε το περιβάλλον που περιγράφεται στα κείμενα να είναι περισσότερο οικείο στον αναγνώστη, η εικόνα του αντιπάλου να φανεί περισσότερο απτή. Από την άλλη, ο όρος «Οθωμανική Αυτοκρατορία» βοηθά τον κειμενογράφο να δείξει την ισχύ του αντιπάλου, αποδεικνύοντας το μέγεθος της σημασίας της νίκης εναντίον του. Για παράδειγμα, σε φύλλο του 1958 διαβάζουμε πως η Ελληνική Επανάσταση «ανατίναξε την Οθωμανική Αυτοκρατορία... εχάραξε τον δρόμον της ελευθερίας και εις τας άλλας υπόδουλους εθνότητας»²⁴⁵.

Σε κάθε περίπτωση, υπογραμμίζεται ο ακραία σκληρός χαρακτήρας του αντιπάλου, η «δυσφορωτάτη τυραννία του Οθωμανικού βδελυρωτάτου δεσποτισμού».²⁴⁶ Γι' αυτό το λόγο, ο «Άλλος» συχνά αποκαλείται απλώς «τύραννος» ή «δυνάστης».²⁴⁷ Η αρνητική εικόνα του εχθρού εντείνεται όταν έρχεται σε σύγκριση με την εικόνα του «ευφυή, δραστήριου, εργατικού, δημιουργικού Έλληνα». Τότε, φαίνεται η «φυλετική μηδαμινότητα» του «λιπαρού, κτηνώδη και άεργου δυνάστη».²⁴⁸

Ο σύγχρονος των εφημερίδων Τούρκος μπορεί να μην αναφέρεται συχνά αλλά έστω και οι λίγες αναφορές μπορούν να μας οδηγήσουν σε ορισμένες παρατηρήσεις. Βέβαια, πρέπει να δηλωθεί πως δεν γίνεται να πραγματοποιηθεί μια σχετική με το θέμα σύγκριση μεταξύ του πριν και του μετά του 1955, όπως δηλαδή συνέβη στην περίπτωση του Δεξιού Τύπου, καθώς η πρώτη αναφορά στους γείτονες εντοπίστηκε το 1956. Τότε οι αναγνώστες ενημερώνονται για την παρουσία του Τούρκου πρεσβευτή στον επίσημο επετειακό εορτασμό, σε αντίθεση με

²⁴¹ Ενδεικτικά, Πέτρος Χάρης, «Η μεγάλη γενιά: Οι άνθρωποι του 21 στην καθημερινή τους ζωή», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1950, σ.4. και Α., «Πως είχαν τα πράγματα πριν να εκδηλωθή η Επανάστασις», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.6.

²⁴² Ενδεικτικά, Ιωάννης Θ. Κακρίδης, «Το Μεσολόγγι», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1. και «Ετοιμασίες για τον ξεσηκωμό», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1953, σ.3.

²⁴³ Οδυσσέας Ανδρούτσος, «Στ' άρματα αδέρφια!», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1953, σ.3.

²⁴⁴ Ενδεικτικά, Γουντχάουζ, «Το Εικοσίνα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1951, σ.3 και Καραβιάς, «Το Εικοσίνα και οι Μεγάλοι», *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1957, σ.1.

²⁴⁵ «Η υπεροχή», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.1.

²⁴⁶ «Η φωνή του Ρήγα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1954, σ.3.

²⁴⁷ Ενδεικτικά, Καλογεροπούλου, «Οι ανώνυμες του 21», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.4 και Ανδρούτσος, «Στ' άρματα αδέρφια!», ό.π.

²⁴⁸ «Η υπεροχή», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.1.

την απουσία του Βρετανού.²⁴⁹ Ωστόσο, την ίδια χρονιά, επιβεβαιώνοντας την ύπαρξη ενός τεταμένου κλίματος μεταξύ των δύο χωρών όπως σχολιάστηκε παραπάνω, δημοσιεύεται ένα άρθρο με τίτλο: «Πώς οι Άγγλοι και τότε βοηθούσαν τους Τούρκους»²⁵⁰. Οι Βρετανοί, δηλαδή, φαίνεται να δυναμιτίζουν και τη δεκαετία του 1950 τις σχέσεις των δύο λαών, κάτι που σχολιάστηκε και από δεξιά έντυπα της περιόδου.

Το 1957 η *Μακεδονία* απλώς αναφέρει την παρουσία του Τούρκου πρόξενου στην Κομοτηνή.²⁵¹ Δυο χρόνια αργότερα κάνει το ίδιο για την παρουσία Τούρκων αξιωματούχων στην δεξίωση του Έλληνα πρέσβη στην Άγκυρα²⁵² και το μήνυμα του Τούρκου πρωθυπουργού που μιλά με κολακευτικά λόγια για την Ελλάδα.²⁵³

---

²⁴⁹ «Με εκδηλώσεις υπέρ της Κύπρου εωρτάσθη προχθές η επέτειος της 25^{ης} Μαρτίου», *Ελευθερία*, 27 Μαρτίου 1956, σ.5.

²⁵⁰ «Πώς οι Άγγλοι βοηθούσαν και τότε τους Τούρκους», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1956, σ.5.

²⁵¹ «Με μεγαλοπρέπεια εωρτάσθη εις ολάκερον την Ελλάδα η επέτειος της παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1957, σ.1.

²⁵² «Με εξαιρετικήν μεγαλοπρέπειαν και συμμετοχήν χιλιάδων λαού εωρτάσθη η εθνική παλιγγενεσία», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1959, σ.5.

²⁵³ «Αι ευχαί της αμερικανικής κυβερνήσεως και του προέδρου της Σοβιετικής Ενώσεως επί τη επετείω της εθνικής μας εορτής», *Μακεδονία*, 27 Μαρτίου 1959, σ.3.

4. Τύπος, παραταξιακή στράτευση και 25^η Μαρτίου

Όπως φάνηκε στη δεύτερη ενότητα η επέτειος της 25^{ης} Μαρτίου υπήρξε ήδη από την εποχή καθιέρωσής της τόπος έκφρασης διαφορετικών και συχνά συγκρουόμενων απόψεων. Βασικό μέσο αποτύπωσης των διαφορετικών οπτικών του Εικοσιένα υπήρξε ο Τύπος ο οποίος και την εποχή που εξετάζουμε αντανακλά τις προσεγγίσεις που επιχειρήθηκαν από τις πολιτικές παρατάξεις για την Ελληνική Επανάσταση. Το ζήτημα αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον αν αναλογιστούμε πως οι ελίτ παράγουν ιδεολογία μέσω της άρθρωσης του λόγου του Τύπου αλλά αυτό συμβαίνει με βάση τις απόψεις και τις επιλογές του πληθυσμού που τις αφορά²⁵⁴. Έτσι, οι εκφραζόμενες από τις εφημερίδες νοηματοδοτήσεις του Εικοσιένα καθρεφτίζουν την γενικότερη πρόσληψη της επετείου από το σύνολό του κάθε παραταξιακού χώρου. Ποια θέματα, λοιπόν, εγείρονται από την κάθε πολιτική παράταξη και πώς εκλαμβάνει, ή και διαμορφώνει ο κάθε ιδεολογικός χώρος το νόημα της Ελληνικής Επανάστασης.

4.1. Δεξιά

Παράδειγμα για τα παραπάνω μπορεί να αποτελέσει η επιλογή μνημόνευσης προσώπων συνδεδεμένων με την Επανάσταση. Δεν είναι τυχαίο πως συχνά τα πρόσωπα αυτά αποκαλούνται «ήρωες» καθώς ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός δηλώνει την ικανότητά τους να αναπτύσσουν το αίσθημα της αυτοπεποίθησης και να σηματοδοτούν την ένδοξη ιστορική πορεία.²⁵⁵ Τα αποδιδόμενα στον κάθε ήρωα γνωρίσματα βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με το εκάστοτε πολιτικό σήμερα αλλά και τις πολιτικές απόψεις των συγγραφέων.²⁵⁶

Παρατηρούμε πως στον χώρο της Δεξιάς σημαντική θέση μεταξύ των εμπλεκομένων στην Επανάσταση κατέχει ο Παλαιών Πατρών Γερμανός. Αν και δεν εντοπίζουμε κάποιο άρθρο αποκλειστικά αφιερωμένο σε εκείνον, η αναφορά του ονόματός του σε μηνύματα πολιτικών²⁵⁷ και σε επετειακά κείμενα²⁵⁸ είναι υπαρκτή. Η παρουσία του, που εντοπίζεται κυρίως στο

²⁵⁴ Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων*, ό.π., 45.

²⁵⁵ Χριστίνα Κουλούρη, «Ο Καποδίστριας ως εθνικός ήρωας: Οι αντιφάσεις της μνήμης και της ιστορίας», στο *Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας: Κριτικές προσεγγίσεις και επιβεβαιώσεις*, επιμ. Γιώργος Γεωργής (Αθήνα: Καστανιώτης, 2015), 89.

²⁵⁶ Στο ίδιο, 95.

²⁵⁷ Ενδεικτικά, «Μηνύματα του στρατάρχου Παπάγου προς τον λαόν και προς τον Στρατόν», *Εμπρός*, 24 Μαρτίου 1953, σ.1.

²⁵⁸ Ενδεικτικά, Αστακιώτης, «Ο κατά θάλασσαν αγών», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.6, Κόκκινος, «Ηγετικές μορφές του αγώνος», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.12-13 και Γρηγόρης Κασσιμάτης, «1821-Κύπρος», *Εμπρός* 23 Μαρτίου 1957, σ.1.

Εμπρός, μπορεί να συνδεθεί με την στενή σχέση που χαρακτηρίζει τον χώρο της Δεξιάς με εκείνον της Εκκλησίας. Η υπενθύμιση της συμμετοχής ενός ιερωμένου σε μια τόσο κομβική στιγμή της ιστορίας του έθνους και η ταύτισή του με την έναρξη της εθνικής αναγέννησης προσδίδει στην Εκκλησία τον ρόλο ενός βασικού πυλώνα του έθνους. Την κατεύθυνση αυτή επιβεβαιώνει η γενικότερη τάση της εφημερίδας να επισημαίνει τη θετική στάση της Εκκλησίας στον αγώνα των Ελλήνων. Για παράδειγμα, το 1953 επισημαίνεται η συμβολή πατριαρχών και απλών ιερέων στη μόρφωση και στον αγώνα και η προστατευτική και υποστηρικτική στάση της Ορθοδοξίας, ειδικά στον τομέα της εκπαίδευσης²⁵⁹. Δυο χρόνια αργότερα εκφράζεται η πεποίθηση πως ο ελληνισμός μαζί με την Ορθοδοξία «έσπασαν τα δεσμά» της δουλείας, επαναλαμβάνεται η άποψη πως οι ανώτεροι και οι κατώτεροι κληρικοί οδήγησαν το έθνος και στάθηκαν «πλησίον του λαού»²⁶⁰ και υπενθυμίζεται η συμμετοχή της Εκκλησίας στην προετοιμασία του Αγώνα²⁶¹.

Σ' αυτό το κλίμα, η ταύτιση της Αγίας Λαύρας με την έναρξη της Επανάστασης είναι δεδομένη χωρίς να επιδιώκεται η ιστορική της εγκυρότητα, εξάλλου, ο Παλαιών Πατρών Γερμανός αντιμετωπίζεται ως ήρωας ακριβώς λόγω της ύψωσης του λαβάρου στη μονή, με αποτέλεσμα η αναφορά του ονόματός του να συνοδεύεται από το ανάλογο σχόλιο²⁶². Ωστόσο, το όνομα της μονής στα δημοσιεύματα εντοπίζεται ακόμη συχνότερα²⁶³ συμβολίζοντας την έναρξη της Επανάστασης, ακόμα και όταν αυτή τοποθετείται στις 23 και όχι στις 25 Μαρτίου²⁶⁴. Η Αγία Λαύρα εξυψώνεται σε σύμβολο όχι μόνο της έναρξης αλλά και του νοήματος του ελληνικού αγώνα, αν κρίνουμε και από την ανταλλαγή μηνυμάτων μεταξύ του Αμερικανού πρεσβευτή και του προέδρου της Κυβέρνησης, Κωνσταντίνου Γεωργακόπουλου το 1958, όπου η συγκεκριμένη μονή ταυτίζεται με την κήρυξη της ανεξαρτησίας του ελληνικού έθνους και συγκρίνεται με το Λεξίγκτον.²⁶⁵ Δεν είναι περίεργο, επομένως, το ότι ήδη από το 1950 τονίζεται το «μήνυμα της Λαύρας» αφού συνιστά ένα εθνικό σύμβολο που μπορεί να ενταχθεί στο σύνολο όσων αντιπροσωπεύουν «κεντρικές αξίες του εθνικισμού» μεταδίδονται στον παραλήπτη τους από τον οποίο γίνονται αντιληπτά ως «'ιερά και όσια' του έθνους».²⁶⁶

²⁵⁹ Παρασκευόπουλος, «Το κρυφό σχολείο», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1953, σ.3.

²⁶⁰ Φωτιάδης, «Προεπαναστατική αναγέννησις», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.3.

²⁶¹ Κόκκινος, «Η προπαρασκευή και τα μέσα του αγώνος», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.7.

²⁶² Ενδεικτικά, Ευστάθιος Θωμόπουλος, «Βάζει ο Ντούτσε την στολή του», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1960, σ.1.

²⁶³ Ενδεικτικά, «Πηγή ζωής διά το έθνος», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1 και «Ο στρατάρχης Παπάγος απηύθυνε μήνυμα προς τους Έλληνες των Η.Π.Α.», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1953, σ.6.

²⁶⁴ «Ο πρώτος εορτασμός», *Καθημερινή*, 5 Μαρτίου 1959, σ.1.

²⁶⁵ «Τα εσωτερικά γεγονότα», *Εμπρός*, 22 Μαρτίου 1958, σ.4.

²⁶⁶ Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο*, ό.π., 101.

Εκτός από τον Παλαιών Πατρών Γερμανό, συχνές είναι οι αναφορές στον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, η δράση και η προσωπικότητα του οποίου αναλύονται περισσότερο. Ο Κολοκοτρώνης θεωρείται ενσαρκωτής «της ιδέας του Αγώνος», «υψώνεται στον κόσμο των ηγετών του εικοσιένα με το ανάστημα του μεγάλου αρχηγού» και η προσωπικότητά του λαμβάνει «τη σημασία του συμβόλου».²⁶⁷ Στα κείμενα ή τα αποσπάσματα κειμένων που δημοσιεύονται το 1955 και το 1960 και αναφέρονται στον Γέρο του Μοριά παρατηρούμε ένα ιδιαίτερο μοτίβο. Σε πρώτη φάση γίνεται σαφής η δεσπίζουσα θέση του Κολοκοτρώνη ανάμεσα στους αγωνιστές της Επανάστασης και επισημαίνονται τα στοιχεία του χαρακτήρα του που τον οδήγησαν στην κατάκτησή της. Ο ίδιος έμεινε στη μνήμη των Ελλήνων ως «ηρωική και φωτισμένη μορφή», αλύγιστος, όχι σκληρός αλλά ορμητικός απέναντι στους αντιπάλους²⁶⁸ με «επαναστατική ψυχή»²⁶⁹ και δόξα που δεν πηγάζει αποκλειστικά από τις στρατιωτικές νίκες αλλά και από το «υψηλό φρόνημα»²⁷⁰. Διαθέτει, δηλαδή, όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που μπορούν να αποτελέσουν παράδειγμα για τους Έλληνες των μετεμφυλιακών χρόνων εκπληρώνοντας μία από τις κύριες ιδιότητες κάθε εθνικού ήρωα. Πρόκειται για την αποτύπωσή του ως «πατρικής φιγούρας Έλληνα πατριώτη» που διακρίνεται για τη σύνεση και τη γενναιότητά του και συνιστά μια εν δυνάμει «προσωποποίηση του έθνους».²⁷¹

Σε δεύτερη φάση περιγράφονται περιστατικά από τη ζωή και τη δράση του πριν και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Με αυτόν τον τρόπο επιβεβαιώνονται τα αποδιδόμενα στον ίδιο χαρακτηριστικά. Ταυτόχρονα, καλλιεργείται εκτός από τον θαυμασμό, ένα ακόμη γνώρισμα της ιδιότητας του ήρωα, ο συναισθηματικά ισχυρός δεσμός που αναπτύσσεται με τα μέλη της κοινότητας.²⁷² Ωστόσο, οφείλουμε να παρατηρήσουμε πως και στην περίπτωση του Κολοκοτρώνη ισχύει η παρατήρηση του Τζάκη σχετικά με την απόλυτη επένδυση της προεπαναστατικής ζωής του βιογραφούμενου προσώπου με το νόημα που της προσφέρει η εμπλοκή του σ' αυτήν.²⁷³

²⁶⁷ Κόκκινος, «Ηγετικές μορφές του αγώνος», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.12-13.

²⁶⁸ «Οι πρωτομάστορες της νίκης», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1960, σ.8-9.

²⁶⁹ Κόκκινος, «Ηγετικές μορφές του αγώνος», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.12-13.

²⁷⁰ Μ. Πλουμίδης, «Το ξεσήκωμα», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.10.

²⁷¹ Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Ο γέρος του Μοριά: Κτίζοντας μια πατρική φιγούρα του έθνους» στο *Η ματιά των άλλων: Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες*, επιμ. Κατερίνα Δέδε και Δημήτρης Δημητρόπουλος (Αθήνα: ΕΙΕ, 2012), 76.

²⁷² Κουλούρη, «Ο Καποδίστριας ως εθνικός ήρωας», ό.π., 91.

²⁷³ Διονύσιος Τζάκης, «Μύθος και ιστορία: Οι πρώτοι βιογράφοι του Γεωργίου Καραϊσκάκη», στο *Η ματιά των άλλων* (βλ. υποσημ. 271), 128.

Η δεσπόζουσα θέση του Κολοκοτρώνη στα επετειακά δημοσιεύματα δεν αναιρεί την παρουσία της μνήμης και άλλων προσώπων όπως ο Καραϊσκάκης²⁷⁴, ο Διάκος²⁷⁵ ή ο Υψηλάντης²⁷⁶. Κοινό στοιχείο αποτελεί ο θαυμασμός για την τόλμη και την φιλοπατρία τους και η προβολή τους ως παραδειγμάτων προς μίμηση. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει το όνομα του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Ο Παλαιολόγος μπορεί να έζησε τέσσερεις αιώνες πριν την Επανάσταση αλλά επειδή αντιμετωπίζεται ως οραματιστής της «ελληνικής αναδημιουργίας» η αυτοθυσία του δεν μνημονεύεται απλώς²⁷⁷ αλλά θεωρείται εξαγνιστική από τις βυζαντινές αμαρτίες του έθνους.²⁷⁸ Για άλλη μια φορά αναδεικνύεται η σύνδεση της Επανάστασης, άρα και του νεωτερικού κράτους, με το Βυζάντιο ενώ η υπογράμμιση της αυτό-θυσίας του Παλαιολόγου λειτουργεί, όπως σε όλες τις αντίστοιχες περιπτώσεις, ως «δίδαγμα αλληλεγγύης» και ως μέσο ταύτισης του έθνους με τον ήρωα.²⁷⁹

Στα επετειακά δημοσιεύματα μνημονεύεται και η συμβολή των άοπλων στον αγώνα της ανεξαρτησίας, με κυριότερο εκπρόσωπό τους τον Διονύσιο Σολωμό. Η σημαντικότητα του έργου του έγκειται, σύμφωνα με τα υπό μελέτη δημοσιεύματα, στην ανάδειξη της συνέχειας του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα έως και την εποχή του, στην προτροπή για ένωση των Ελλήνων και στην ανάδειξη της σημασίας της ηθικής ενώ στον ίδιο τον ποιητή αναγνωρίζεται πως βρισκόταν πάντα «στην υπηρεσία της Πατρίδος»²⁸⁰. Γενικότερα, στα επετειακά κείμενα γίνονται αναφορές σε πρόσωπα των Γραμμάτων και των Τεχνών²⁸¹. Εξάλλου, υποστηρίζεται πως οι Έλληνες είχαν πάντα συνοδοιπόρο την ποίηση.²⁸²

Στα πρόσωπα που συμμετείχαν στην Ελληνική Επανάσταση αποδίδονται, σχεδόν αποκλειστικά, θετικοί χαρακτηρισμοί. Με δυσκολία εντοπίζουμε αρνητικά σχόλια τα οποία μάλιστα είναι σύντομα και θυμίζουν περισσότερο υπαινιγμούς παρά σαφείς μομφές. Το 1951 σχολιάζεται πως ο Πατριάρχης Γρηγόριος και, κυρίως, ο Ιωάννης Καποδίστριας παρέμεναν αρχικά «ξένοι προς την κίνηση», εννοώντας ουσιαστικά τη μη συμμετοχή τους στις πρώτες

²⁷⁴ Ενδεικτικά, «Η τόλμη του Καραϊσκάκη», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.6. και «Οι πρωτομάστορες της νίκης», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1960, σ.8-9.

²⁷⁵ Ενδεικτικά, Ανδρέας Σκανδάμης, «Το ειδύλλιο του Αθανασίου Διάκου με την αρχοντοπούλα Κρυστάλλω», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1952, σ.3. και Α. Γ. Κορομηλάς «Το σήμερα και το χθες», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1955, σ.1.

²⁷⁶ Ενδεικτικά, Κόκκινος, «Η προπαρασκευή και τα μέσα του αγώνος», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.7 και «Ο πρώτος εορτασμός», *Καθημερινή*, 5 Μαρτίου 1959, σ.1.

²⁷⁷ Κόκκινος, «Ηγετικές μορφές του αγώνος», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.12-13.

²⁷⁸ «Καλύτεραι πολίται», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1956, σ.1.

²⁷⁹ Κουλούρη, «Ο Καποδίστριας ως εθνικός ήρωας», ό.π., 97.

²⁸⁰ Νικόλαος Τωμαδάκης, «Ο Σολωμός και η επανάστασις», *Εμπρός*, 23 Μαρτίου 1957, σ.1.

²⁸¹ Ενδεικτικά, Παπακωνσταντίνου, «Πρόδρομοι και πρωτεργάται του αγώνος της ελευθερίας», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.2, Φωτιάδης, «Προεπαναστατική αναγέννησις», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.3. και «Το πνεύμα του Αγώνος», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1951, σ.1.

²⁸² Κλέων Παράσχος, «Η επανάστασις εις την ποίησιν», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.14.

προσπάθειες της Φιλικής Εταιρείας. Το όνομα του Γρηγορίου αποκαθίσταται βέβαια με την υπενθύμιση πως πρόκειται για έναν Πατριάρχη «σπαρακτικώς μαρτυρήσαντα».²⁸³ Η αναφορά στην αρχικώς παθητική στάση των δύο προσώπων πραγματοποιείται όχι με στόχο την προβολή τους ως αρνητικών προτύπων αλλά την παροχή μιας ακόμη απόδειξης της δυσκολίας του ελληνικού εγχειρήματος. Υπόνοια αρνητικού σχολίου θα μπορούσε να χαρακτηριστούν και οι παρατηρήσεις για την προσωπικότητα του Παπαφλέσσα. Η ένταξή του στις ηγετικές μορφές του αγώνα²⁸⁴ υποδηλώνει την εκτίμηση του αρθρογράφου προς το πρόσωπό του. Το απόσπασμα που αφορά τον Παπαφλέσσα δεν εγείρει αμφιβολίες για την τοποθέτησή του στο πάνθεον των ηρώων, απλώς περιλαμβάνει σχόλια που θα μπορούσαν να θεωρηθούν διφορούμενα όπως το ότι ήταν εκρηκτικός χαρακτήρας και έτοιμος να χρησιμοποιήσει «όλα τα μέσα για να πετύχει».

Η συμμετοχή των γυναικών στην Επανάσταση δεν τονίζεται ιδιαίτερα στα δημοσιεύματα της υπό εξέταση περιόδου. Για την ακρίβεια, στα φύλλα που μελετήθηκαν εντοπίστηκαν μόνο δυο αφιερωματικά κείμενα. Το πρώτο χρονικά δεν εστιάζει στην ίδια την γυναικεία μορφή, εν προκειμένω την Κρυστάλλω, αλλά στα αισθήματα ενός άνδρα πολεμιστή, του Αθανασίου Διάκου, για εκείνη και στην σχέση που αναπτύχθηκε μεταξύ τους. Το ειδύλλιο λειτουργεί ως μέσο επιβεβαίωσης των θετικών χαρακτηριστικών του ήρωα όπως η σεμνότητα και η αγάπη προς την πατρίδα η οποία αποδεικνύεται και από την τελική επιλογή του Διάκου να λήξει το ειδύλλιο.²⁸⁵ Στη συγκεκριμένη περίπτωση οι γυναίκες παρουσιάζονται ως μια πτυχή της ζωής των αγωνιστών του Εικοσιένα και όχι ως μέλη του Αγώνα. Αντιθέτως, στο κείμενο του 1955 αναδεικνύεται η γυναικεία συμμετοχή στην Επανάσταση²⁸⁶, η οποία επιβεβαιώνει και τον «ομαδικό ηρωισμό» των Ελλήνων του 1821. Αναγνωρίζεται, λοιπόν, στις γυναίκες το δικαίωμα στον τίτλο της ηρωίδας, είτε επειδή υπήρξαν «στήριγμα» των ανδρών, είτε επειδή οι ίδιες επέδειξαν μια ηρωικά ενεργή συμπεριφορά. Ως κύριες εκπρόσωποί τους αναδεικνύονται η Μαντώ Μαυρογένους και, κυρίως, η Μπουμπουλίνα. Μπορούμε να διαπιστώσουμε την ισχύ της παρατήρησης της Ολυμπίου πως ο στόχος της συγκρότησης ενός θηλυκού συμβόλου της Επανάστασης απαλλάσσει την μορφή της Μπουμπουλίνας από τα μελανά της σημεία²⁸⁷. Επίσης, παρομοιάζεται, όπως και γενικότερα οι γυναίκες του Εικοσιένα, με αρχαιοελληνικές

²⁸³ Βεντήρης, «Ακολουθούν τα βήματά των», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1951, σ.1.

²⁸⁴ Κόκκινος, «Ηγετικές μορφές του αγώνος», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.12-13.

²⁸⁵ Σκανδάμης, «Το ειδύλλιο του Αθανασίου Διάκου με την αρχοντοπούλα Κρυστάλλω», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1952, σ.3.

²⁸⁶ Ανδρέας Καραντώνης, «Η γυναίκα του 21», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.15.

²⁸⁷ Ευδοκία Ολυμπίου, «Μπουμπουλίνα: Η θηλυκή εκδοχή της ανδρείας», στο *Ηματιά των άλλων* (βλ. υποσημ. 271), 14.

μυθικές μορφές όπως οι αμαζόνες. Αυτή η επιλογή εξυπηρετεί την αποκατάσταση του «νήματος της συνέχειας» και διαμορφώνει μια εικόνα «αρχέγονου πατριωτικού αισθήματος».²⁸⁸

Η γυναικεία μορφή λειτουργεί συχνά ως προσωποποίηση της Ελλάδας. Στο πρωτοσέλιδο του *Εμπρός* του 1953 απεικονίζεται μια γυναίκα ντυμένη με την ελληνική σημαία, να φορά περικεφαλαία και να δείχνει με το σπαθί της στίχους του εθνικού ύμνου. Έτσι, συνδυάζει όλα εκείνα τα στοιχεία για τα οποία υπερηφανεύεται το έθνος: την αρχαιότητα, την Ορθοδοξία, την μαχητικότητα και την αξιοπρέπεια.²⁸⁹ Το 1957 ξανά μια γυναίκα κρατά την ελληνική σημαία²⁹⁰ ενώ και το 1960 η θηλυκή παρουσία προβάλλεται να μάχεται με κάθε υλικό μέσο²⁹¹.

Εικόνα 3. *Εμπρός*, 23 Μαρτίου 1957

Εικόνα 4. *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1960

Εκτός από τους επώνυμους ήρωες μνημονεύεται συχνά το σύνολο των επαναστατημένων Ελλήνων. Αυτό που καθιστά την δράση τους ακόμα πιο αξιοθαύμαστη είναι η απόφασή τους να εξεγερθούν παρά την εις βάρος τους αριθμητική ισορροπία. Η μάχη των λίγων ενάντια στους πολλούς, των αδύναμων ενάντια στους ισχυρούς τονίζεται ιδιαίτερα από το *Εμπρός* το 1955 και 1956 αλλά κυρίως από την *Καθημερινή* κατά τη διάρκεια όλης της δεκαετίας. Το γεγονός ότι «μια χούφτα άνθρωποι», «5-10 ανένδυτοι πρόγονοι», «μια δραξ πιστών, ηρώων,

²⁸⁸ Στο ίδιο, 13.

²⁸⁹ *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1953, σ.1.

²⁹⁰ *Εμπρός*, 23 Μαρτίου 1957, σ.1.

²⁹¹ *Εμπρός* 26 Μαρτίου 1960, σ.1.

διανοητών» εναντιώθηκαν στην «ισχυροτέρα στρατιωτική οργάνωση του τότε», την «τρομερή αυτοκρατορία» και «ανέτρεψαν τη λογική των αριθμών»²⁹² εύλογα οδηγεί στην παρομοίωση της ιστορίας τους με την αντίστοιχη των Δαυίδ και Γολιάθ²⁹³. Η απόφαση του υπόδουλου «μικρού λαού» να αντιμετωπίσει την «στρατοκρατική απέραντη αυτοκρατορία»²⁹⁴ συνιστά έναν βασικό λόγο υπερηφάνειας.²⁹⁵

Παράλληλα, συζητούνται και άλλα σημεία της ελληνικής πλευράς. Για παράδειγμα, το 1955 εντοπίζονται αρκετές αναφορές στην ελληνική παρουσία στη θάλασσα και στον χώρο του εμπορίου²⁹⁶. Σε κείμενα με τέτοιου είδους αναφορές, μάλιστα, ορισμένες φορές γίνεται λόγος για την Φιλική Εταιρεία²⁹⁷ καθώς και οι δύο αυτές πτυχές του ελληνισμού θεωρούνται απόδειξη της ζωτικότητάς του. Το ζήτημα, βέβαια, της Φιλικής Εταιρείας αναλύεται περισσότερο. Άρθρα που την αφορούν δεν εντοπίζονται μόνο το 1955²⁹⁸ αλλά και λίγα χρόνια νωρίτερα.²⁹⁹

Προηγουμένως είδαμε πως η έμφαση στην θυσία ή στην αυτοθυσία των ηρώων μπορεί να λάβει τη μορφή διδάγματος με σκοπό την τόνωση της αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της εθνικής κοινότητας. Άλλωστε, οι θυσίες που υπέστη το έθνος κατά την ιστορική του πορεία ιδωμένες από μια ρομαντική σκοπιά μπορούν αν μετατρέψουν την εθνική ιστορία σε «λατομείο ηθικής» από όπου πηγάζουν συμβουλές, παρακινήσεις και διδάγματα.³⁰⁰ Σ' αυτό το πλαίσιο, η έννοια της θυσίας επανέρχεται σε πολλά από τα δημοσιεύματα των δύο εφημερίδων είτε σε βασιλικά διαγγέλματα³⁰¹ και μηνύματα πολιτικών³⁰², είτε σε επετειακά άρθρα³⁰³. Εκεί, γίνεται εμφανές πως η «θυσία» αντιμετωπίζεται ως «κεντρικό γνώρισμα της ελληνικής

²⁹² «Τα όπλα του Γένους», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1954, σ.1. και «Μνήμη», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1, και «Η επέτειος», *Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 1957, σ.1.

²⁹³ «Ο αγών της αρετής», *Εμπρός*, 24 Μαρτίου 1956, σ.3.

²⁹⁴ Κόκκινος, «Η προπαρασκευή και τα μέσα του αγώνος», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.7.

²⁹⁵ «Με εύλογον υπερηφάνεια», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1960, σ.1.

²⁹⁶ Φωτιάδης, «Προεπαναστατική αναγέννησις», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.3., Αστακιώτης, «Ο κατά θάλασσαν αγών», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.6 και Κόκκινος, «Η προπαρασκευή και τα μέσα του αγώνος», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.7.

²⁹⁷ Αστακιώτης, «Ο κατά θάλασσαν αγών», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.6 και Κόκκινος, «Η προπαρασκευή και τα μέσα του αγώνος», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.7.

²⁹⁸ Ενδεικτικά, Παπακωνσταντίνου, «Πρόδρομοι και πρωτεργάται του αγώνος της ελευθερίας», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.2.

²⁹⁹ Ενδεικτικά, Βεντήρης, «Ακολουθούν τα βήματά των», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1951, σ.1 και «Μεγαλοπρεπής υπήρξεν ο εορτασμός της εθνικής επετείου εις Πανεπιστήμια και σχολεία», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1952, σ.4.

³⁰⁰ Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο*, ό.π., 87.

³⁰¹ Ενδεικτικά, «Διάγγελμα του Βασιλέως», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1.

³⁰² Ενδεικτικά, «Μηνύματα των κ.κ. Πλαστήρα-Βενιζέλου και πρεσβευτών προς τον ελληνικόν λαόν», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1952, σ.4. και «Μηνύματα του στρατάρχου Παπάγου προς τον λαόν και προς τον Στρατόν», *Εμπρός*, 24 Μαρτίου 1953, σ.1.

³⁰³ Ενδεικτικά, Θ.Παπακωνσταντίνου, «Πρόδρομοι και πρωτεργάται του αγώνος της ελευθερίας», *Εμπρός*, 19 Μαρτίου 1955, σ.2 και «Στιγμιότυπα και απηχήσεις», *Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 1954, σ.1.

φυλής»³⁰⁴, ως βήμα για την κατάκτηση της ελευθερίας, όπως συνέβη και στην περίπτωση της Κύπρου³⁰⁵. Το «πνεύμα πίστεως και θυσίας» εξάλλου είχε «θωρακίσει» τόσο την Ελληνική Επανάσταση όσο και τον κυπριακό αγώνα³⁰⁶. Η θυσία, λοιπόν, εμφανίζεται σχεδόν ως σύμφυτη της ελληνικότητας, ως βασικός τρόπος εκπλήρωσης των εθνικών πόθων, άρα και ως μια μορφή υποχρέωσης των Ελλήνων κάθε γενιάς.

Ο αγώνας των Κυπρίων, λοιπόν, συνδέεται με την έννοια της θυσίας και η 25^η Μαρτίου πυροδοτεί την υπενθύμιση της σημασίας της απελευθέρωσής τους. Σε μια εποχή κατά την οποία οποιαδήποτε ατυχής εξέλιξη στο Κυπριακό προκαλούσε αύξηση των φωνών για αλλαγές στην εξωτερική πολιτική της χώρας³⁰⁷, το ζήτημα απελευθέρωσης της Κύπρου δεν θα μπορούσε παρά να προβάλλει ως κύρια απαίτηση και υποχρέωση των Ελλήνων. Το μήνυμα του Μακαρίου είναι ξεκάθαρο καθώς υποστηρίζει σαφώς πως σκοπός της Ελλάδας είναι η «αποκατάσταση των υπόδουλων»³⁰⁸. Εξίσου σαφές φαίνεται το αίτημα και αίσθημα χρέους στην ελληνική κοινωνία αν κρίνουμε από τις ευχές που δίνονται από σωματεία και συλλόγους για την Κύπρο και την διεξαγωγή ανάλογων συγκεντρώσεων³⁰⁹. Το «αίτημα της αυτοδιάθεσης» άλλωστε είναι «ιερό»³¹⁰, ιερότητα που προκύπτει, ειδικά στο ζήτημα της Κύπρου, και από τη θέασή του από τη σκοπιά της συνέχισης του έργου του 1821³¹¹. Βέβαια, τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια το ενδιαφέρον στρέφεται και στη Βόρεια Ήπειρο.³¹² Η ολοκλήρωση του έργου προϋποθέτει όχι μόνο την επίλυση του Κυπριακού αλλά και του συγκεκριμένου εθνικού θέματος³¹³.

Εκτός από το αίτημα της ένωσης των αλύτρωτων περιοχών με τον κύριο κορμό της χώρας, προβάλλεται συχνά η προτροπή της ενότητας όλων των Ελλήνων. Καλέσματα ενότητας εντοπίζονται, κυρίως, τη διετία της αντιπολίτευσης της Δεξιάς (1950-1952) αλλά και το 1957. Στην πρώτη περίπτωση εκφραστές του μηνύματος είναι είτε οι εκάστοτε πρωθυπουργοί,³¹⁴ είτε

³⁰⁴ «Πάντα εμπρός», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1955, σ.1.

³⁰⁵ «Νέα αφετηρία», *Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 1959, σ.1.

³⁰⁶ «Καλύτεροι πολίται», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1956, σ.1.

³⁰⁷ Πασχαλούδη, *Ενας πόλεμος χωρίς τέλος*, ό.π., 85.

³⁰⁸ «Ο εθνικός πανηγυρισμός εγένετο αφορμή θερμών εκδηλώσεων υπέρ Κύπρου και Β. Ηπείρου», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1951, σ. 5.

³⁰⁹ Στο ίδιο.

³¹⁰ «Προς επιλήσιμονας», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1955, σ.1.

³¹¹ «Εσωτερικά γεγονότα: Το Διάγγελμα του προέδρου της Κυβερνήσεως», *Εμπρός*, 28 Μαρτίου 1959, σ.4.

³¹² Ενδεικτικά, «Η εθνική επέτειος εις το εξωτερικόν και το εσωτερικόν», *Εμπρός*, 28 Μαρτίου 1950, σ.6. και «Ο εθνικός πανηγυρισμός εγένετο αφορμή θερμών εκδηλώσεων υπέρ Κύπρου και Β. Ηπείρου», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1951, σ. 5.

³¹³ «Πηγή ζωής διά το έθνος», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1

³¹⁴ «Η ένδοξος σημερινή επέτειος», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1951, σ.1 και «Μηνύματα των κ.κ. Πλαστήρα-Βενιζέλου και πρεσβευτών προς τον ελληνικόν λαόν», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1952, σ.4.

ο βασιλιάς³¹⁵. Στη δεύτερη, η προτροπή εκφράζεται μέσω του μηνύματος του πρωθυπουργού³¹⁶ και μέσω αφιερωματικού κειμένου στον Διονύσιο Σολωμό, όπου υπενθυμίζεται η προτροπή του ποιητή³¹⁷.

Η ενότητα, η θυσία και η απελευθέρωση αλύτρωτων περιοχών, ειδικά της Κύπρου, εμφανίζονται, επομένως, ως υποχρεώσεις των Ελλήνων. Τα δύο τελευταία σημεία αποτελούν αιτίες ή και τρόπους εύρεσης αντιστοιχιών μεταξύ της εποχής κυκλοφορίας των εντύπων και του 1821. Με άλλα λόγια, παρατηρούμε πως η Αγγλική Αυτοκρατορία λαμβάνει τη θέση της Οθωμανικής στο ρόλο του πανίσχυρου εχθρού στον οποίο πρέπει να αντισταθεί ο ελληνισμός ώστε να πάψει να είναι υπόδουλος³¹⁸. Ως ήρωες πλέον αντιμετωπίζονται ο Διγενής³¹⁹ ή Γρίβας και ο Μακάριος³²⁰ ενώ θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως προσωποποίηση του αντιπάλου τον Χάρντινγκ³²¹. Όλα αυτά εξάγονται, κατά κύριο λόγο, από τις εικόνες που προσφέρει ο Τύπος σχετικά με τους επετειακούς εορτασμούς στην Κύπρο όπου οι επευφημίες και οι ζητωκραυγές υπέρ των νέων ηρώων είναι συχνό φαινόμενο.

Οι νέοι ήρωες φαίνεται να γεννιούνται σε μια «διεθνή ατμόσφαιρα όχι πολύ διαφορετική από το '21» αφού οι «ισχυροί» και στις δύο χρονικές συγκυρίες συγκροτούν «ανήθικες εταιρείες κρατών για να καταπιέζουν τους λαούς».³²² Εκείνο που διαφέρει, σύμφωνα με την *Καθημερινή*, είναι η ίδια η Ελλάδα. Μπορεί η διχόνοια από την εποχή του «παληκαρίσιου ξυπνήματος της ελληνικής φυλής» και μετά να δρα ως ανασταλτικός παράγοντας αλλά έχει επιτευχθεί πρόοδος στην χώρα. Ο ελληνισμός πλέον δεν είναι «κυνηγημένος» αλλά «ζωηρός». Η Ελλάδα μετατράπηκε από τη «φλόγα» και τη «λάμψη» του 1821 στη «Δύναμη» και το «Κράτος» της δεκαετίας του 1950.³²³ Σ' αυτή την Ελλάδα οι δημοσιογράφοι θυμίζουν τους γραμματικούς που κατέγραφαν τις μάχες στην Ελληνική Επανάσταση και οι ναύτες τους πυρπολητές, κυρίως τους ανώνυμους³²⁴.

Οι δύο σημαντικότερες προσωπικότητες της Δεξιάς της μετεμφυλιακής περιόδου, ο Αλέξανδρος Παπάγος και ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ανέφεραν, ο πρώτος το 1955 και ο

³¹⁵ «Διάγγελμα του Βασιλέως», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1.

³¹⁶ «Τα εσωτερικά γεγονότα: Μήνυμα πρωθυπουργού», *Εμπρός*, 30 Μαρτίου 1957, σ.4.

³¹⁷ Τωμαδάκης, «Ο Σολωμός και η επανάσταση», *Εμπρός*, 23 Μαρτίου 1957, σ.1.

³¹⁸ Ενδεικτικά, Κασσιμάτης, «1821-Κύπρος», *Εμπρός*, 23 Μαρτίου 1957, σ.1.

³¹⁹ Ενδεικτικά, Βεντήρης, «Ακολουθούν τα βήματά των», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1951, σ.1 και «Κύπρος-εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου», *Εμπρός*, 30 Μαρτίου 1957, σ.5.

³²⁰ Ενδεικτικά, «Κύπρος-εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου», *Εμπρός*, 30 Μαρτίου 1957, σ.5 και «Κύπρος: Ο εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου», *Εμπρός*, 22 Μαρτίου 1958, σ.5.

³²¹ «Κύπρος-εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου», *Εμπρός*, 30 Μαρτίου 1957, σ.5.

³²² «Η επέτειος», *Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 1957, σ.1.

³²³ «Σκέψεις», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1953, σ.1.

³²⁴ Κορομηλάς «Το σήμερα και το χθες», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1955, σ.1.

δεύτερος το 1960, πως κίνδυνοι για τους Έλληνες της εποχής τους υπάρχουν τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό της χώρας. Η άποψη πως «εντός και εκτός Ελλάδας ενεδρεύουν αρνητές των αιώνιων ηθικών αξιών»³²⁵ εκφράζει, ίσως εντονότερα, ότι δηλώνει και η γνώμη πως οι κίνδυνοι για την χώρα δεν είναι πάντα φανεροί και δεν προέρχονται κάθε φορά «από εξωτερικούς εχθρούς»³²⁶.

Αυτή η κατεύθυνση σκέψης προσδίδει τον ρόλο του εσωτερικού εχθρού στον κομμουνισμό. Τα πρώτα χρόνια μετά την λήξη του εμφυλίου η συγκεκριμένη αντίληψη είναι εμφανέστερη. Το 1950 σε ένα σύντομο κείμενο για τους εορτασμούς επισημαίνεται πως «ο συμμοριτισμός έπαυσε να υπάρχει ως ενόχλησις και ως απειλή», απόδειξη πως οι ένοπλες δυνάμεις εκφράζουν «την ισχύν του ένοπλου έθνους, αποτελούν εγγύησιν ασφαλή διά πάσαν περίπτωσιν»³²⁷. Ο «συμμοριτισμός», δηλαδή, εμφανίζεται ως εχθρός από τον οποίο οι ένοπλες δυνάμεις οφείλουν να προστατεύσουν τον ελληνικό λαό. Έχοντας το ίδιο σκεπτικό, ο αρχηγός της Χωροφυλακής το 1951 υποστηρίζει πως συνεχίζονται οι αγώνες του συγκεκριμένου σώματος «υπέρ της ελευθερίας» και «κατά της απειλής των Σλαυκοκομμουνιστών»³²⁸.

Αν και η επικράτηση της ΕΡΕ στον χώρο της Δεξιάς επέφερε την ανάδειξη των εκσυγχρονιστικών στοιχείων της, ο αντικομμουνιστικός λόγος δεν αποτέλεσε παρελθόν.³²⁹ Ωστόσο, στα επετειακά δημοσιεύματα της καραμανλικής περιόδου δεν εντοπίζουμε ιδιαίτερες αντικομμουνιστικές αναφορές με αφορμή την 25^η Μαρτίου. Ενδιαφέρουσα, βέβαια, είναι η περίπτωση του πρωτοσέλιδου του 1956.³³⁰ Στο κεντρικό κείμενο τονίζεται ο εθνικός χαρακτήρας της Επανάστασης του 1821 και στηλιτεύεται η κομμουνιστική οπτική που αντιμετωπίζει το Εικοσιένα ως ταξική επανάσταση. Στο ίδιο κείμενο εκφράζεται η άποψη πως ο κομμουνισμός «υπονομεύει τον εθνικό αγώνα» της Κύπρου.

Ο εξωτερικός εχθρός δεν είναι άλλος από τους Άγγλους. Είναι φανερό πως το ζήτημα της Κύπρου διατρέχει όλη την δεκαετία και πως δεν αφορά μόνο τον πολιτικό χώρο αλλά και την ελληνική κοινωνία. Άλλωστε, τα παραπάνω δηλώνονται από το κάψιμο της αγγλικής σημαίας στις συγκεντρώσεις του Μαρτίου του 1954³³¹. Το αντιβρετανικό κλίμα φαίνεται να φτάνει στο

³²⁵ «Το μήνυμα του στρατάρχου προς τον ελληνικόν λαόν επί τη εορτή της ανεξαρτησίας», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1955, σ. 16.

³²⁶ «Διάγγελμα του πρωθυπουργού κ. Κ. Καραμανλή προς τον λαόν: Η 25^η Μαρτίου καλεί να ατενίσωμεν το μέλλον με αίσθημα ευθύνης», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1960, σ.1.

³²⁷ «Σημειώσεις: Ο εορτασμός», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1950, σ.5.

³²⁸ «Ο εθνικός πανηγυρισμός εγένετο αφορμή θερμών εκδηλώσεων υπέρ Κύπρου και Β. Ηπείρου», *Εμπρός* 25 Μαρτίου 1951, σ. 5.

³²⁹ Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων*, ό.π., 238.

³³⁰ «Καλύτεροι πολίται», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1956, σ.1.

³³¹ «Με εκδηλώσεις υπέρ της Κύπρου εωρτάσθη η εθνική μας επέτειος», *Εμπρός*, 27 Μαρτίου 1954, σ.15.

αποκορύφωμά του στο β' μισό της δεκαετίας. Το 1956 το *Εμπρός* πληροφορεί τους αναγνώστες του πως μετά τη λήξη της παρέλασης, νέοι διαδήλωσαν «υπέρ της Κύπρου και εναντίον της βρετανικής κατοχής»³³². Το ίδιο έτος, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, τα περιοριστικά μέτρα των Βρετανών στην Κύπρο χαρακτηρίζονται «χιτλερικά»³³³. Έτσι, η σύγχρονη εθνική επανάσταση πρέπει να ξεκινήσει εναντίον της Αγγλικής Αυτοκρατορίας.³³⁴ Την ίδια χρονική περίοδο, ακόμα και η *Καθημερινή* που υποστήριζε ότι το Κυπριακό εξαρτιόταν από την διατήρηση των καλών σχέσεων με τους δυτικούς φίλους, δεν εναντιώθηκε στο αντιβρετανικό κλίμα.³³⁵ Η πεποίθηση, λοιπόν, πως «όσα μέτρα κι αν εφαρμόσει η βρετανική διοίκηση» στην Κύπρο δεν μπορεί να «νοθεύσει» το «ηθικό κίνητρο όλων των ελληνικών αγώνων»³³⁶ το 1955 είναι ακόμα ζωντανή καθώς φαίνεται πως η «δικαίωση του κυπριακού λαού δεν απέχει τόσο πολύ».³³⁷

Μια ακόμη πτυχή των σχετικών με την επέτειο φύλλων αποτελεί η περιγραφή των εορτασμών, η κάλυψη των οποίων δεν μένει ανεπηρέαστη από την πολιτική τοποθέτηση του κάθε εντύπου. Για παράδειγμα, η *Καθημερινή* κατά τη διάρκεια διακυβέρνησης της χώρας από τις κεντρώες δυνάμεις επιλέγει να δημοσιεύσει στο εξώφυλλό της φωτογραφίες των βασιλέων ή της άποψης της στρατιωτικής παρέλασης.³³⁸ Το 1952, μάλιστα, στις δημοσιευμένες φωτογραφίες εντοπίζουμε και τον Αλέξανδρο Παπάγο, την κυρίαρχη μορφή της Δεξιάς εκείνη την περίοδο.³³⁹ Ενώ ως και το 1952 δεν παρουσιάζονται στιγμές πολιτικών προσώπων από τον εορτασμό, από το 1953, όταν δηλαδή στην εξουσία βρίσκεται ο Ε.Σ. και αργότερα η Ε.Ρ.Ε., παρατηρείται μια σταδιακή αλλαγή. Σε πρώτη φάση δημοσιεύεται στην πρώτη σελίδα το μήνυμα του τότε πρωθυπουργού, Αλέξανδρου Παπάγου.³⁴⁰ Τα προηγούμενα χρόνια στο πρωτοσέλιδο δεν βρισκόταν κανένα πρωθυπουργικό μήνυμα παρά μόνο το βασιλικό διάταγμα ανήμερα της επετείου το 1952.³⁴¹ Σε δεύτερη φάση, στις φωτογραφίες εμφανίζονται πλέον και μέλη της κυβέρνησης.³⁴²

Η περιγραφή των εορτασμών εστιάζει συχνά σε επίσημα πρόσωπα. Χαρακτηριστικότερο είναι το παράδειγμα της βασιλικής οικογένειας. Οι κινήσεις των μελών της, κυρίως του ίδιου του

³³² «Τα εσωτερικά γεγονότα: Ο εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου», *Εμπρός*, 31 Μαρτίου 1956, σ.4.

³³³ «Κύπρος», *Εμπρός*, 31 Μαρτίου 1956, σ.5.

³³⁴ Κασσιμάτης, «1821-Κύπρος», *Εμπρός*, 23 Μαρτίου 1957, σ.1.

³³⁵ Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων*, ό.π., 220.

³³⁶ «Εις την Κύπρον», *Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 1950, σ.1.

³³⁷ «Προς επιλήσμονας», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1955, σ.1.

³³⁸ Ενδεικτικά, *Καθημερινή* 26 Μαρτίου 1950, σ.1. και 27 Μαρτίου 1951, σ.1.

³³⁹ *Καθημερινή*, 26 Μαρτίου 1952, σ.1.

³⁴⁰ «Μήνυμα του στρατάρχου προς τον λαόν», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1953, σ.1.

³⁴¹ «Διάγγελμα του βασιλέως προς τον ελληνικόν λαόν», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1.

³⁴² Ενδεικτικά, *Καθημερινή*, 26 Μαρτίου 1954, σ.1. και 26 Μαρτίου 1957, σ.1.

βασιλιά, συχνά περιγράφονται λεπτομερώς, όπως και οι θετικές αντιδράσεις του συγκεντρωμένου πλήθους απέναντί τους. Τα αποσπάσματα από το *Εμπρός* είναι ενδεικτικά: «Την 10.30 ακριβώς ουρανομήκεις ζητωκραυγαί, ομαδικαί ιαχαί με την ρυθμική κραυγήν: «Ερ-χε-ται» και μια αληθής θύελλα λαϊκών εκδηλώσεων και παραληρήματος ενθουσιασμού ανήγγειλαν την προσέγγισιν της βασιλικής πομπής... τόσοι οι Βασιλείς όσον και οι Πρίγκιπες ησπάσθησαν το Ιερόν Ευαγγέλιον και την χείρα του Αρχιεπισκόπου, εν συνεχεία δε εισήλθον εις τον Ναόν»³⁴³, «εκείνο που πάντα δίδει και έδωσε και χθες την σφραγίδα του, ήτο η εμφάνισις του Βασιλέως και της Βασιλίσσης που καταχειροκροτήθησαν και πάλιν με ενθουσιασμόν... τα Ελληνόπουλα είχαν και αυτά το ίνδαλμά των χθες, τον διάδοχο Κωνσταντίνο... εμφάνισις του αειθαλούς πρίγκιπος Γεωργίου».³⁴⁴ Με το πέρασμα των χρόνων τα δημοσιεύματα αρκούνται στην περιγραφή των βασιλικών κινήσεων και περιορίζουν την υπογράμμιση του ενθουσιασμού του πλήθους: «... ο Βασιλεύς, συνοδευόμενος υπό των υπασπιστών του κατήλθεν εις το μνημείον του αγνώστου Στρατιώτου και κατέθεσε στέφανον»³⁴⁵. Ωστόσο, το ενδιαφέρον για λεπτομέρειες που αφορούν τη βασιλική οικογένεια δεν χάνεται όπως αποδεικνύει το πρωτοσέλιδο της *Καθημερινής* του 1959 όπου διαβάζουμε πως «με εσθήτα βαθύτατα γαλανή και λευκή ετόλ η Μητέρα είχε συνδυάσει το ανοιχτογάλανο της ταινίας του μεγαλοσταύρου της με τον χρωματισμό του δαντελένιου ημισφαιρικού καπέλλου της» ενώ ανάλογες είναι οι περιγραφές και για τις κόρες του βασιλικού ζεύγους.³⁴⁶

Η έμφαση στην βασιλική οικογένεια μπορεί να εξηγηθεί από την πεποίθηση πως «οι λαοφιλείς Βασιλείς μας, ο στρατάρχης Παπάγος και ο στρατός της Ελλάδος συμπυκνώνουν μια δύναμι σήμερα: Το Έθνος!»³⁴⁷. Εξάλλου, και η παρουσία του Παπάγου είναι αισθητή στα δημοσιεύματα του α' μισού της δεκαετίας. Ο ενθουσιασμός του πλήθους για τον Παπάγο κατά τη διάρκεια των εορτασμών υπογραμμίζεται ήδη από το 1952³⁴⁸, δηλαδή λίγους μήνες προτού ο στρατάρχης αναλάβει την πρωθυπουργία της χώρας. Με αυτόν τον τρόπο εκφράζεται η στήριξη του δεξιού Τύπου στην κάθοδό του στην πολιτική, η οποία στηριζόταν στην άποψη ότι υπήρχε «αυθόρμητο λαϊκό ρεύμα» υπέρ της.³⁴⁹ Και την περίοδο πρωθυπουργίας του

³⁴³ «Ο χθεσινός μεγαλειώδης πανηγυρισμός της 25^{ης} Μαρτίου εις Αθήνας», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1950, σ.5.

³⁴⁴ «Ο μεγαλειώδης παλλαϊκός εορτασμός επί τη εθνική επετείω», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1952, σ.1.

³⁴⁵ «Τα εσωτερικά γεγονότα: Δευτέρα 25 Μαρτίου 1957», *Εμπρός*, 30 Μαρτίου 1957, σ.4.

³⁴⁶ «Η χθεσινή 25^η Μαρτίου», *Καθημερινή*, 26 Μαρτίου 1960, σ.1.

³⁴⁷ Δ.Αβραμόπουλος, «Με άφθαστον μεγαλοπρέπεια και λαϊκόν ενθουσιασμόν εωρτάσθη χθες η επέτειος της εθνικής μας ανεξαρτησίας», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1953, σ.1.

³⁴⁸ Ενδεικτικά, «Ο μεγαλειώδης παλλαϊκός εορτασμός επί τη εθνική επετείω», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1952, σ.1 και «Έγκλημα και αυτό;», *Καθημερινή*, 26 Μαρτίου 1952, σ.1.

³⁴⁹ Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων*, ό.π., 224.

αρχιστράτηγου διαβάζουμε για την «αποθέωση» του από τον συγκεντρωμένο κόσμο και τις «έξαλλες» επευφημίες του πλήθους για τον ίδιο τον βασιλιά.³⁵⁰

Σε σημαντικό αριθμό δημοσιευμάτων προβάλλεται έντονα ο θαυμασμός για τα στρατεύματα της χώρας. Ήδη από το 1950 επισημαίνεται ότι οι ένοπλες δυνάμεις «εκφράζουν την ισχύν του ένοπλου έθνους, αποτελούν εγγύησιν ασφαλή δια πάσαν περίπτωση»³⁵¹. Το αίσθημα ασφάλειας που φαίνεται να δημιουργούν οι ένοπλες δυνάμεις εντείνεται από τα «σύγχρονα και διαρκώς τελειοποιούμενα μέσα του πολέμου» και την «λεβεντιά και τη φυσική ανθρώπινη ανδρεία» των πεζοπόρων τμημάτων για τα οποία οι κρίσεις των «ειδικών» ήταν «ενθουσιαστικά»³⁵². Τα παραπάνω σε συνδυασμό με την παρέλαση της 25^{ης} Μαρτίου προσφέρουν τη δυνατότητα για ζωνχές επευφημίες από τα πλήθη³⁵³ και «επίδειξη υλικής ισχύος και ηθικών δυνάμεων» αποδεικνύοντας την «θαυμασία εικόνα της μαχητικότητας και του φρονήματος» των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων.³⁵⁴ Η *Καθημερινή*, μάλιστα, τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια αφιερώνει μικρά κείμενα ειδικά στον στρατό,³⁵⁵ όπου τονίζεται η υπερηφάνεια και η συγκίνηση για τα ένοπλα σώματα.

Αυτό που κάποιος παρατηρεί από την πρώτη κιόλας ανάγνωση των άρθρων που καλύπτουν τους εορτασμούς είναι ο εμπλουτισμός των κειμένων με επίθετα ή ουσιαστικά που εντείνουν τον θαυμασμό ή την συγκινησιακή φόρτιση για τις επετειακές εκδηλώσεις. Λέξεις όπως: «μεγαλοπρέπεια», «ενθουσιασμός», «πλήθη», «συγκίνηση» και τα παράγωγά τους εντοπίζονται πολύ συχνά στα σχετικά αποσπάσματα. Η ύπαρξη φράσεων όπως: «προτοφανές πλήθος»³⁵⁶, «ωραίες πατριωτικές εξάρσεις»³⁵⁷, «θαυμασία παρέλαση»³⁵⁸, «επιβλητική λαμπρότητα»³⁵⁹, «μεγαλειώδης συγκέντρωση», «ενθουσιώδεις εκδηλώσεις του συγκεντρωθέντος πλήθους», «μεγαλειώδης παρέλασις»³⁶⁰ είναι σχεδόν δεδομένη στα άρθρα της επόμενης μέρας των εορτασμών.

³⁵⁰ «Στιγμιότυπα και απηχήσεις», *Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 1954, σ.1.

³⁵¹ «Σημειώσεις: Ο εορτασμός», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1950, σ.5.

³⁵² «Ο μεγαλειώδης παλλαϊκός εορτασμός επί τη εθνική επετείου», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1952, σ.1.

³⁵³ «Τα εσωτερικά γεγονότα: Δευτέρα 25 Μαρτίου 1957», *Εμπρός*, 30 Μαρτίου 1957, σ.4.

³⁵⁴ «Στιγμιότυπα και απηχήσεις», *Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 1954, σ.1.

³⁵⁵ «Καθημερινά: Ο στρατός», *Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 1950, σ.1. και «Ο στρατός μας», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1.

³⁵⁶ «Καθημερινά: Ο στρατός», *Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 1950, σ.1.

³⁵⁷ «Στιγμιότυπα και απηχήσεις», *Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 1954, σ.1.

³⁵⁸ «Ο στρατός μας», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1.

³⁵⁹ «Τα εσωτερικά γεγονότα: Πέμπτη 26 Μαρτίου 1959», *Εμπρός*, 28 Μαρτίου 1959, σ.4.

³⁶⁰ «Πανελλήνιος ενθουσιασμός», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1955, σ.16.

4.2. Κέντρο

Κάθε αναγνώστης των εφημερίδων που εδώ εξετάζουμε μπορεί να διαπιστώσει πως ο Τύπος που συνδέεται με την παράταξη του Κέντρου δεν ταυτίζει την έναρξη της Επανάστασης με την 25^η Μαρτίου, την Αγία Λαύρα και τον Παλαιών Πατρών Γερμανό, όπως συμβαίνει χωρίς αμφιβολία στο αντίστοιχο πεδίο της Δεξιάς. Χωρίς να εξοβελίζονται η μονή και ο ιεράρχης από το περιεχόμενο των εντύπων που αυτή την στιγμή μας ενδιαφέρουν, η παρουσία τους εντοπίζεται εντονότερη σε πρωθυπουργικά μηνύματα³⁶¹, ευχετήρια μηνύματα πρεσβευτών³⁶² ή στην εφημερίδα «Σταρ» της πρωτεύουσας των Η.Π.Α³⁶³. Σ' αυτά τα σημεία ο Π. Π. Γερμανός και η Αγία Λαύρα αντιμετωπίζονται ως απόλυτα σύμβολα της έναρξης του Εικοσιένα. Αντιθέτως, οι ίδιοι οι αρθρογράφοι των εφημερίδων δεν ενστερνίζονται απόλυτα αυτήν την δίχως αμφιβολίες αποδοχή. Ειδικά ο Διονύσιος Ρώμας στις αρχές της δεκαετίας του 1950 υποστηρίζει πως η επιλογή της 25^{ης} Μαρτίου ως ημερομηνίας έναρξης του Αγώνα είναι αυθαίρετη, χωρίς όμως να χάνει τη «συμβολική της αξία»³⁶⁴ και πως «υπάρχουν και άλλες πόλεις και πρόσωπα εκτός από την Λαύρα και τον Π.Π. Γερμανό, που ερίζονται για την πολεμική αυτή προτεραιότητα»³⁶⁵. Και ο Ροΐδης αναφέρει ότι «κατά την 23^{ην} Μαρτίου 1821 εξερράγη η Επανάστασις εις Καλαμάταν και εν συνεχεία εις Πάτρας και Αγίαν Λαύραν».³⁶⁶

Αξίζει να σημειώσουμε πως ο Αμερικανός συνταγματάρχης Γουντχάουζ, γνωρίζοντας την ύπαρξη πολλών εκδοχών ιστορίας της 25^{ης} Μαρτίου, εντοπίζει μια κοινή προσωπικότητα σ' αυτές: τον Παλαιών Πατρών Γερμανό, τον «πρώτο ήρωα της Επαναστάσεως».³⁶⁷ Στο ίδιο κλίμα, το 1958 ο Γερμανός εμφανίζεται ως εκείνος «που καλούσε τους Έλληνες για να πολεμήσουν για την ελευθερία τους» στην Αγία Λαύρα.³⁶⁸ «Εις την ιστορικήν Μονήν», μάλιστα, αναφέρεται πως πραγματοποιήθηκε εορτασμός με την παρουσία πολιτικών προσώπων.³⁶⁹ Γενικότερα, δεν υποτιμάται, αλλά και δεν αναδεικνύεται τόσο όσο στα έντυπα της Δεξιάς, η σύνδεση της Εκκλησίας και της θρησκείας με την Επανάσταση. Υπενθυμίζεται, άλλωστε, πως η ίδια η ημερομηνία της επετείου συμπίπτει με τον εορτασμό του Ευαγγελισμού

³⁶¹ Ενδεικτικά, «Μήνυμα του πρωθυπουργού επί τη σημερινή επετείω», *Μακεδονία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.12.

³⁶² Ενδεικτικά, «Αι ευχαί της αμερικανικής κυβερνήσεως και του προέδρου της Σοβιετικής Ενώσεως επί τη επετείω της εθνικής μας εορτής», *Μακεδονία*, 27 Μαρτίου 1959, σ.3.

³⁶³ «Με μεγαλοπρέπεια εορτάσθη εις ολάκερον την Ελλάδα η επέτειος της παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1957, σ.1.

³⁶⁴ Διονύσιος Ρώμας, «25^η Μαρτίου», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1.

³⁶⁵ Διονύσιος Ρώμας, «Γιορτή», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1953, σ.1.

³⁶⁶ Ροΐδης, «Το 21 εις την Κρήτην», *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1955, σ.1.

³⁶⁷ Γουντχάουζ, «Το Εικοσιένα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1951, σ.3.

³⁶⁸ ΧΡ. Ι. Μυριάνθης, «Το 21 της Κύπρου», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1958, σ.3.

³⁶⁹ «Ο εορτασμός εις την Ακαδημίαν και το Πανεπιστήμιον», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1955, σ.6.

λειτουργώντας και ως τρόπος απόδοσης τιμής στον «τεράστιο ρόλο που έπαιξαν η θρησκεία και ο κλήρος στο ξεσίκωμα του σκλαβωμένου γένους».³⁷⁰ Τον ρόλο αυτό επιβεβαιώνει και ο Κόντογλου καθώς δηλώνει ότι οι ιερωμένοι «είχαν γίνει σαν τους προφήτες που οδηγούσανε τον νέον Ισραήλ στο θάνατο για την πίστη των πατέρων τους» και «μάρτυρας αποκεφαλιζότανε για τον Χριστό και για την Ελλάδα, κι ο Κλέφτης σκοτωνότανε για την πατρίδα και για την πίστη».³⁷¹

Δυο σημεία του Εικοσιένα που μπορεί να μην είναι απόντα από το *Εμπρός* και την *Καθημερινή* αλλά φαίνεται να συγκινούν περισσότερο τον Κεντρώο Τύπο είναι η Έξοδος του Μεσολογγίου και η καθολικότητα της συμμετοχής στην Επανάσταση. Το Μεσολόγγι, λοιπόν, εμφανίζεται στην *Ελευθερία* μέσω αφιερωματικών κειμένων που εξαίρουν την αυτοθυσία και την ψυχική δύναμη των πολιορκημένων,³⁷² μέσω αφηγήσεων ενός επιζήσαντα της Εξόδου³⁷³, ή ακόμα και μέσω απλών αναφορών σε άρθρα.³⁷⁴ Στην ίδια εφημερίδα υπογραμμίζεται συχνά η καθολική συμμετοχή των Ελλήνων στην Επανάσταση³⁷⁵. Ο Αγώνας πραγματοποιήθηκε από «ολόκληρο λαό», δηλαδή από «άνδρες, γυναίκες και παιδιά»³⁷⁶, από «πλούσιους και φτωχούς, αγράμματους και λογάδες, ταπεινούς και δυνατούς, άσημους και ονομαστούς»³⁷⁷. Η Επανάσταση θα ήταν ανέφικτη αν δεν είχαν όλοι την «υψηλή αίσθησι ελευθερίας και ανθρωπίνης αξιοπρέπειας».³⁷⁸

Παράλληλα, το ενδιαφέρον όπως και στην περίπτωση του λόγου της Δεξιάς, εστιάζεται στην αριθμητική και υλική διαφορά δυνάμεων της ελληνικής και της οθωμανικής πλευράς.³⁷⁹ Οι «λίγοι», «άοπλοι» και «αβοήθητοι» στράφηκαν εναντίον της «αχανούς και παντοδύναμου οθωμανικής αυτοκρατορίας»,³⁸⁰ ο «μικρός, άοπλος, φτωχός, ανοργάνωτος λαός» εναντίον της «ισχυροτέρας αυτοκρατορίας της εποχής»,³⁸¹ μια «δραξ ανθρώπων» εναντίον ενός «δυνάστη

³⁷⁰ Ρώμας, «Γιορτή», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1953, σ.1.

³⁷¹ Κόντογλου, «Ελπίδα αθανασίας», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1951, σ.1.

³⁷² Ενδεικτικά, Κακρίδης, «Το Μεσολόγγι», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1 και Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Οι Μεσολογγίτισσες: Πάθος και καρτερία», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.4.

³⁷³ «Το Ολοκαύτωμα του Μεσολογγίου», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1953, σ.3. και «Πολεμώντας στο Μεσολόγγι», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1955, σ.3.

³⁷⁴ Ενδεικτικά, Παναγιωτόπουλος, «Το Εικοσιένα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1956, σ.1.

³⁷⁵ Ενδεικτικά, Κ.Α. Μεραναίος, «Το 21 στην ποίηση», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1955, σ.3.

³⁷⁶ Καλογεροπούλου, «Οι ανώνυμες του 21», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.4.

³⁷⁷ «Οι άνθρωποι», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1.

³⁷⁸ «Η μυστική δύναμις», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1954, σ.1.

³⁷⁹ Ενδεικτικά, «Η υπεροχή», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.1 και «Το ιδανικόν», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.1.

³⁸⁰ «Μήνυμα του πρωθυπουργού επί τη σημερινή επετείω», *Μακεδονία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.12.

³⁸¹ «Η αρετή», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1955, σ.1.

όχι τυχαίου».³⁸² Οι Έλληνες περιφρόνησαν «τη λογική των αριθμών»³⁸³ και εν τέλει κατέστησαν την 25^η Μαρτίου σύμβολο του «θριάμβου επί της τεράστιας υλικής υπεροχής»³⁸⁴.

Θα ήταν παράλειψη αν δεν στεκόμασταν στις αναφορές στην Φιλική Εταιρεία η οποία συνιστά την, ίσως, πιο αναδεδειγμένη πλευρά του Εικοσιένα από την *Ελευθερία*. Δεν είναι μόνο το τρισέλιδο αφιέρωμα του 1958, όπου προβάλλονται οι αξίες και η καθοριστική συμβολή των Φιλικών στην Επανάσταση³⁸⁵ αλλά και σκόρπιες αναφορές σε άλλα κείμενα κατά την διάρκεια όλης της δεκαετίας. Έτσι, διαβάζουμε για την μύηση του Μακρυγιάννη³⁸⁶ και της Μαυρογένους³⁸⁷ στην Εταιρεία, για τον όρκο των Φιλικών³⁸⁸ και για την αποφασιστικότητα των αρχηγών τους³⁸⁹.

Στενότερα συνδεδεμένος με την Φιλική Εταιρεία είναι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης. Δεν είναι τυχαία η συχνή εύρεση του ονόματός του στο αφιέρωμα που μόλις πριν αναφέρθηκε. Σ' αυτές τις σελίδες βρίσκουμε στοιχεία για την ανάληψη της Εταιρείας από τον ίδιο³⁹⁰, τις προσπάθειές του να πείσει τον Τσάρο για το ελληνικό ζήτημα³⁹¹, την προσέγγισή του από τον Ξάνθο³⁹², ακόμα και ένδοξα περιστατικά από τη δική του ζωή και της οικογένειάς του.³⁹³ Και πριν το 1958, όμως, ο Υψηλάντης εμφανίζεται στα κείμενα της *Ελευθερίας*, είτε ως ηγέτης του ξεσηκωμού των Ελλήνων στις παραδουνάβιες χώρες,³⁹⁴ είτε ως πρώην φυλακισμένος για την πατρίδα, που στέλνει γράμμα στον Τσάρο «για την κήρυξη της Επαναστάσεως»³⁹⁵.

Όπως στα προσκείμενα στην Δεξιά έντυπα, έτσι και εδώ ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης κατέχει σημαντική θέση, τουλάχιστον ως και το 1955. Στην κατάληψη αυτής της θέσης φαίνεται να έχει συμβάλλει το γεγονός πως ο ίδιος ο Κολοκοτρώνης έθεσε τις βάσεις για την «μετέπειτα δικαίωσή του» αφού η εξιστόρηση των γεγονότων από τη δική του πλευρά στον Γεώργιο Τερτσέτη λειτούργησε αποφασιστικά για την ανάδειξή του σε πρόσωπο-σύμβολο του

³⁸² «Δυο Επαναστάσεις», *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1957, σ.1.

³⁸³ «Η επέτειος», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1953, σ.1.

³⁸⁴ Γουντχάουζ, «Το Εικοσιένα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1951, σ.3.

³⁸⁵ «Αφανείς ήρωες», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.6-8.

³⁸⁶ «Πώς μυήθηκε στη Φιλική ο Μακρυγιάννης», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1953, σ.3.

³⁸⁷ Μελάς, «Μαντώ Μαυρογένους: Μια ζωή δοσμένη στον Αγώνα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.4.

³⁸⁸ Ιωάννης Φιλήμονος, «Οι Φιλικοί ορκίζονται», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1953, σ.3.

³⁸⁹ Μιχαλόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία ετοιμάζει το 21», *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1957, σ.5 και Χάρης, «Η μεγάλη ώρα», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1959, σ.1.

³⁹⁰ «Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης αναγορεύεται αρχηγός», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.6.

³⁹¹ Π. Καραβίας, «Η έκρηξη της Επαναστάσεως και η διάσκεψις του Λάμπραχ», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.7.

³⁹² Σπύρος Μελάς, «Μανώλης Ξάνθος: Νους και ψυχή της Εταιρείας», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.7.

³⁹³ Πέτρος Χάρης, «οι Φιλικοί και το 21», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.7.

³⁹⁴ Ρώμας, «Γιορτή», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1953, σ.1.

³⁹⁵ «Ο Υψηλάντης στον Τσάρο», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1954, σ.3.

ελληνισμού.³⁹⁶ Τμήματα αυτής της αφήγησης ή του λόγου του Γέρου του Μοριά στην Πνύκα δημοσιεύονται στα φύλλα του α' μισού της δεκαετίας.³⁹⁷ Δεν παραλείπεται, βέβαια, η αναφορά σε περιστατικά της ζωής του που δηλώνουν την υπερηφάνεια και την εξυπνάδα του.³⁹⁸

Η γραφή ενός άλλου προσώπου της Επανάστασης, του στρατηγού Μακρυγιάννη, αντιμετωπιζόταν ως «ιδανική αποτύπωση της λαϊκής λαλιάς και της “ψυχής” του νεοέλληνα».³⁹⁹ Την παραπάνω άποψη φαίνεται πως συμπεριζόταν και η *Ελευθερία* αν κρίνουμε από τη συχνή δημοσίευση αποσπασμάτων από τα απομνημονεύματά του⁴⁰⁰. Παράλληλα, στα επετειακά φύλλα συμπεριλαμβάνονται κείμενα για τη σύνδεση του Μακρυγιάννη με τη Φιλική Εταιρεία, ακόμα και για την ζωή της μητέρας του.⁴⁰¹

Γενικότερα, ο κεντρώος λόγος δεν αντιμετωπίζει τους συμμετέχοντες στο Εικοσιένα ως αλάθητους ή αγίους. Αντιθέτως, στα υπό εξέταση κείμενα είναι διάχυτη η άποψη πως το μεγαλείο τους έγκειται στην επιτυχημένη υπέρβαση των αδυναμιών τους με σκοπό την επιτυχή κατάληξη της Επανάστασης. Από το 1950 η γενιά του 1821 χαρακτηρίζεται ως άξια «βαθύ σεβασμού» αλλά «εξιδανικευμένη από την χρονική απόστασιν».⁴⁰² Οι άνθρωποί της είχαν «όλα τα ελαττώματα του κόσμου», εμφάνισαν όλες τις «θανάσιμους αδυναμίας τους κατά την Επανάσταση... εδημιούργησαν εμφύλια πάθη» αλλά «κατανίκησαν το ένστικτον της αυτοσυντηρησίας» και «χάρισαν με τας θυσίας των την ανεκτίμητον ελευθερίαν».⁴⁰³ Μέχρι και οι «μωροφυλοδοξίες» των αρχηγών νικήθηκαν από την Ελληνική Επανάσταση.⁴⁰⁴

Τα σχόλια της δεξιάς πλευράς, που υπενθυμίζουν απλώς την απόσταση του Καποδίστρια από τις αρχικές επαναστατικές κινήσεις, είναι ιδιαίτερα επιεική αν συγκριθούν με τη στάση που κράτησε η μερίδα του Κέντρου απέναντι στο συγκεκριμένο πρόσωπο. Το 1956 τονίζεται πως «ο Καποδίστριας... περίμενε την επανάσταση μετά πενήντα χρόνια και πρότρεπε τους Έλληνες... να ζουν... κάτω από τη δουλεία των Τούρκων μορφωμένοι... Αρνήθηκε τρεις φορές την αρχηγία της Φιλικής... επέπληξε την Πύλη και την πρότρεψεν όπως λάβη τα

³⁹⁶ Δημητρόπουλος, «Ο “γέρος του Μοριά”», ό.π., 73.

³⁹⁷ Ενδεικτικά, «Γιατί πολέμησαμε», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1953, σ.3. και «Στα Δερβενάκια», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1955, σ.3.

³⁹⁸ Ενδεικτικά, «Έλληνες του 1950», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1950, σ.1.

³⁹⁹ Νίκος Θεοτοκάς, «Μακρυγιάννης: Αναγνώσεις αναγνώσεων», στο *Η ματιά των άλλων: Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες* (βλ. υποσημ. 271), 93.

⁴⁰⁰ Ενδεικτικά, «Ο Μωρηάς έτοιμος για την Επανάσταση», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1953, σ.3. και «Οι Έλληνες κερδίζουν την μάχη των Μύλων», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1955, σ.3.

⁴⁰¹ Λ.Γ.Κ., «Βασιλική Μακρυγιάννη: Μια μητέρα σύμβολο της Επαναστάσεως», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.4.

⁴⁰² «Έλληνες του 1950», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1950, σ.1.

⁴⁰³ «Προς την ολοκλήρωσιν», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1956, σ.1 και «Δυο Επαναστάσεις», *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1957, σ.1.

⁴⁰⁴ Καλογεροπούλου, «Οι ανώνυμες του 21», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.4.

κατάλληλα μέτρα εναντίον "των διασπειρόντων νέας ταραχής εντός της επικρατείας της".⁴⁰⁵ Στο αφιέρωμα του 1958 για την Φιλική Εταιρεία μπορεί να εμφανίζεται αρνητικός στο να αναλάβει την ηγεσία της αλλά όχι αποθαρρυντικός προς την λειτουργία της.⁴⁰⁶ Η στάση του απέναντι στην επανάσταση θεωρείται αντιφατική καθώς επεδίωκε τόσο την εξυπηρέτηση των ρωσικών συμφερόντων τα οποία εκπροσωπούσε, όσο και την απελευθέρωση της Ελλάδας με αποτέλεσμα να βοηθήσει και να βλάψει τον Αγώνα.⁴⁰⁷ Πρέπει, όμως, να σημειώσουμε πως το 1958 παρουσιάζονται και θετικά σχόλια για τον διπλωμάτη, δηλαδή του αποδίδονται χαρακτηρισμοί όπως «ευγενής και πατριώτης» ή «σπουδαίο διπλωματικό τάλαντο»⁴⁰⁸.

Στα έντυπα που μας αφορούν στο συγκεκριμένο τμήμα της εργασίας παρατηρούμε ότι δεν προβάλλεται έντονα η γυναικεία συμμετοχή στο Εικοσιένα, εικόνα που θυμίζει την στάση των εφημερίδων που μας απασχόλησαν στην προηγούμενη ενότητα. Βέβαια, θα περίμενε κανείς πως αμέσως μετά το 1952 και τη θεσμοθέτηση της ψήφου των γυναικών στις εθνικές εκλογές, ο Τύπος θα προσπαθούσε να προσεγγίσει τις υποψήφιες ψηφοφόρους μέσω κολακευτικών αναφορών προς το φύλο τους και την ιστορική του παρουσία. Κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να συνέβη, τουλάχιστον σύντομα.

Σημαντική εξαίρεση αποτελεί το φύλλο της *Ελευθερίας*, που κυκλοφόρησε το 1959, και συμπεριλαμβάνει ένα τετρασέλιδο αφιέρωμα, αυτή τη φορά για τις «γυναίκες στον Αγώνα».⁴⁰⁹ Στις σελίδες αυτές επισημαίνεται ότι «από τα βάθη των μυθολογικών αιώνων, όπου βυθίζονται οι ρίζες της φυλής μας... δεν πολέμησαν άνδρες μοναχά. Πλάι τους υψώνονται πάντα γυναίκες ισάξιες».⁴¹⁰ Στην περίπτωση του 21 και του συγκεκριμένου αφιερώματος ξεχωρίζουν «δύο από τις πιο όμορφες γυναίκες του καιρού τους»: η Μαντώ Μαυρογένους, δηλαδή η «Ζαν ντ' Αρκ της ελληνικής Αναγεννήσεως», που έμενε «στον κίνδυνο αδιάφορη»,⁴¹¹ και η Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα που «ήταν άλλο σόι γυναίκα» από τα «υποταχτικά» πλάσματα της εποχής της⁴¹². Αναδεικνύονται τόσο η συμβολή τους στον Αγώνα, όσο και τας τοιχεία της προσωπικότητάς τους που τις έκαναν να ξεχωρίσουν. Στην περίπτωση της Μαυρογένους, μάλιστα, δίνεται έμφαση στη σχέση της με τον Δημήτριο Υψηλάντη και τις συνέπειές της αλλά και στην αχαριστία που έδειξε το ελληνικό κράτος απέναντί της. Έτσι, σχηματίζεται η εικόνα

⁴⁰⁵ Μ., «Η Ιερά Συμμαχία κατά των Ελλήνων», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1956, σ.4.

⁴⁰⁶ «Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης αναγορεύεται αρχηγός», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.6 και Χάρης, «οι Φιλικοί και το 21», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.7.

⁴⁰⁷ Καραβίας, «Η έκρηξη της Επανάστασεως και η διάσκεψις του Λάμπρα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.7.

⁴⁰⁸ Μελάς, «Μανώλης Ξάνθος: Νους και ψυχή της Εταιρείας», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.7.

⁴⁰⁹ «Γυναίκες στον Αγώνα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.4-7.

⁴¹⁰ Μελάς, «Μαντώ Μαυρογένους: Μια ζωή δοσμένη στον Αγώνα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.4.

⁴¹¹ Στο ίδιο.

⁴¹² Νίκος Παρτάλης, «Μπουμπουλίνα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.5.

μιας ολοκληρωμένης ηρωίδας, αφού προβάλλονται οι περιπέτειές της σε αισθηματικό και πολεμικό επίπεδο αλλά και η ανάγκη δικαίωσής της από την αγνωμονούσα πατρίδα.

Παράλληλα, η *Ελευθερία* επιλέγει να αναδείξει και άλλα γυναικεία πρόσωπα της Επανάστασης, επιλογή σπάνια για την εποχή της, αν κρίνουμε από το συνολικό υλικό που μελετήθηκε. Ο αναγνώστης μπορεί να γνωρίσει την Σουλιώτισσα καπετάνισσα Χάιδω Γιαννάκη, με την «ξακουσμένη παλληκαριά» που «λάβαινε μέρος σ' όλες τις μάχες»⁴¹³ και την, επίσης Σουλιώτισσα, Μόσχω Τζαβέλλα που «απομόνη της... με την παλικαριά της έγινε άξια καπετάνισσα».⁴¹⁴ Γενικά, μπορούμε να ισχυριστούμε πως οι Σουλιώτισσες λειτουργούν ως σύμβολο γυναίκας, κάτι που αποδεικνύονται και από το κείμενο του Πέτρου Χάρη, που εστιάζει στην προσωπικότητα της Σουλιώτισσας «στο σπίτι, στη δουλειά, στον πόλεμο, κοντά στον άνδρα και στον αγώνα».⁴¹⁵

Εκτός από τις Σουλιώτισσες, δίνεται χώρος και στις Μεσολογγίτισες οι οποίες μαζί με τις υπόλοιπες γυναίκες γέμισαν το Εικοσιένα με την «καρτεριά», το «άγιο πείσμα» και την «αυτοθυσία» τους. Επιπλέον, προβάλλονται και οι γυναίκες της Κρήτης, οι οποίες στις «δραματικές φάσεις» του εκεί αγώνα «φάνηκαν αντάξιες των αντρών» παρά τη δύσκολη θέση του φύλου τους στο νησί⁴¹⁶ αλλά και το σύνολο των γυναικών του 1821, των οποίων η μοίρα ήταν «βαρειά, σκληρή, άδικη... και ο φταίχτης ήταν ο βάρβαρος ξένος».⁴¹⁷ Από όλες τις ανώνυμες γυναίκες επιλέγεται να αναλυθεί η προσωπικότητα της μητέρας του Μακρυγιάννη, Βασιλικής⁴¹⁸ και της Ντόμνας Καπετάν Βισβίτσινας.⁴¹⁹

Τα παραπάνω μας δείχνουν ότι το 1959 προβάλλεται η γυναίκα του Εικοσιένα όχι μόνο ως σημαντικό μέλος της Επανάστασης, αλλά και ως σύντροφος, μάνα και ως πλάσμα καταπιεσμένο από την εποχή, τις συνθήκες και τον κατακτητή. Εκείνη τη χρονιά, η παρουσίασή της έγινε με άξονα, κυρίως, τις δικές της αποφάσεις και κινήσεις ενώ τα προηγούμενα χρόνια οι αναφορές σε εκείνην ήταν περιορισμένες και περιοριστικές. Εμφανιζόταν, δηλαδή, είτε ως έμμεση αιτία συγκρούσεων μεταξύ ανδρών,⁴²⁰ είτε ως

⁴¹³ Θάλεια Ν. Καλυβά, «Η καπετάνισσα Χάιδω του Γιαννάκη Σέχου», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.4.

⁴¹⁴ Ρένος Αποστολίδης, «Μόσχω Τζαβέλλα: πρώτη στ' άρματα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.5.

⁴¹⁵ Πέτρος Χάρης, «Η πραγματική μορφή της Σουλιώτισσας», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.5.

⁴¹⁶ Ν. Αγγελής, «Οι γυναίκες στην Κρήτη πολεμούνε», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.5.

⁴¹⁷ Καλογεροπούλου, «Οι ανώνυμες του 21», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.4.

⁴¹⁸ Λ.Γ.Κ., «Βασιλική Μακρυγιάννη: Μια μητέρα σύμβολο της Επαναστάσεως», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.4.

⁴¹⁹ Ανδρέας Ζαμπέλης, «Μια γυναίκα και ένα βρίκι στο Αιγαίο», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.5.

⁴²⁰ Πέτρος Χάρης, «Τα προικιά της Μπουμπουλίνας», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1954, σ.1.

«λιγόκαρδο» πρόσωπο που δρώντας με βάση τον φόβο και την αγάπη και όχι την φιλοπατρία και το θάρρος, προσπαθούσε να κρατήσει τον αγωνιστή μακριά από τους κινδύνους.⁴²¹

Σημεία που εντοπίστηκαν στο *Εμπρός* και την *Καθημερινή* και αφορούσαν την σύνδεση του ελληνισμού με την έννοια της θυσίας μπορούν να βρεθούν και στα επετειακά φύλλα των εφημερίδων που μας απασχολούν σε αυτό το σημείο. Αυτό συμβαίνει επειδή η «θυσία» και η υποχρέωση των Ελλήνων να την επιλέξουν με σκοπό το καλό της πατρίδας παρουσιάζεται συχνά σε βασιλικά διαγγέλματα και μηνύματα πολιτικών. Τέτοιου είδους μηνύματα πολύ συχνά δημοσιεύονται σε έντυπα διαφορετικών αποχρώσεων, χωρίς να συνοδεύονται, τις περισσότερες φορές τουλάχιστον, από ιδιαίτερα σχόλια. Άρα την αναφορά, για παράδειγμα, του Σοφοκλή Βενιζέλου στις ηρωικές θυσίες του έθνους μπορεί να την πληροφορηθεί ο αναγνώστης του *Εμπρός*⁴²² αλλά και εκείνος της *Ελευθερίας*⁴²³, χωρίς κάποιος από τους δύο να έρχεται αντιμέτωπος με διαφορετικές νοηματοδοτήσεις της έννοιας της θυσίας ή συμπεράσματα που πηγάζουν από την αναφορά της και αφορούν άμεσα τους ανθρώπους της δεκαετίας του 1950.

Αξίζει να σταθούμε σε μια ενδιαφέρουσα εξαίρεση που αφορά τα δύο σημεία τα οποία τέθηκαν πριν, δηλαδή τα επετειακά μηνύματα πολιτικών και τη σχέση της θυσίας με την ελληνική ταυτότητα. Το 1953 ο, πρωθυπουργός πλέον, Αλέξανδρος Παπάγος επικοινωνεί μέσω του Τύπου το επετειακό του μήνυμα προς τον ελληνικό λαό. Ο στρατάρχης υπογραμμίζει τη σημασία και την αναγκαιότητα των θυσιών για την πρόοδο της χώρας ενώ υποστηρίζει πως «δια να αποδείξωμεν ότι είμεθα άξιοι απόγονοι τοιούτων προγόνων οφείλομεν... να υποστώμεν τας θυσίας οσονδήποτε σκληραί και αν είναι αυτάι»⁴²⁴. Στο *Εμπρός* το μήνυμα δημοσιεύεται χωρίς οποιαδήποτε διάθεση περαιτέρω ανάλυσης των περιεχομένων του. Ωστόσο, η *Ελευθερία* κρατά μια μάλλον ειρωνική και άκρως επικριτική στάση. Ο τότε πρωθυπουργός που, σύμφωνα με την *Ελευθερία*, «πλήρης μακαριότητος αφυπνίσθη προχθές εις την έπαυλίν του» με το μήνυμά του κατάφερε «να εξαγγείλη νέας θυσίας και να αξιώση από τον ελληνικόν λαόν ακόμη μεγαλυτέραν κατακρήμνισιν του βιοτικού επιπέδου του». Με άλλα λόγια, στο συγκεκριμένο δημοσίευμα η θυσία δεν διαθέτει ένα ρομαντικό-πατριωτικό περιεχόμενο αλλά εκφράζει την καταπίεση του λαού και την άγνοια και περιφρόνηση της

⁴²¹ Γιάννης Βλαχογιάννης, «Κακοσημαδιές», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1953, σ.3.

⁴²² «Μηνύματα των κ.κ. Πλαστήρα-Βενιζέλου και πρεσβευτών προς τον ελληνικόν λαόν», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1952, σ.4.

⁴²³ «Μήνυμα του κ. Βενιζέλου προς τον ελληνικόν λαόν επί τω εορτασμού της εθνικής επετείου», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1952, σ.6.

⁴²⁴ «Μηνύματα του στρατάρχου Παπάγου προς τον λαόν και προς τον Στρατόν», *Εμπρός*, 24 Μαρτίου 1953, σ.1.

κυβέρνησης για τις «εφιαλτικές συνθήκες, που έχουν δημιουργηθή δια τον ελληνικόν λαόν». ⁴²⁵ Η στάση της εφημερίδας στο θέμα αντικατοπτρίζει την προσπάθεια του Κέντρου εκείνης της περιόδου να προβληθεί ως εκπρόσωπος ενός διευρυμένου κοινωνικού συνόλου που επηρεαζόταν αρνητικά από τις αποφάσεις των κυβερνήσεων του Ε.Σ. ⁴²⁶

Αν τα εσωτερικά προβλήματα της χώρας δημιουργούν διαφορετικές προσεγγίσεις σχετικά με το ποιο θα πρέπει να είναι το ηθικό χρέος των Ελλήνων, δεν ίσχυε το ίδιο και για τα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής. Η απελευθέρωση της Κύπρου και της Βορείου Ηπείρου εμφανίζονται ως ιερές υποχρεώσεις της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Οι λόγοι που εκφωνούνται στις εορταστικές εκδηλώσεις της Ακαδημίας και καταγράφονται στην *Ελευθερία* εκφράζουν, άλλωστε, αυτή την θέση. Το 1954, η υπογράμμιση ύπαρξης δύο κενών θέσεων στον «εορτασμό της Ελευθερίας» ⁴²⁷ δηλώνει ότι κρίνεται αναγκαία η κάλυψή τους από τις δύο αυτές περιοχές. Στο ίδιο πλαίσιο, εντοπίζουμε ανάλογη αναφορά και το επόμενο έτος. ⁴²⁸

Το 1956 η σύνδεση της έννοιας του χρέους με την απελευθέρωση της Κύπρου καθίσταται σαφής. Στο πρωτοσέλιδο της 25^{ης} Μαρτίου τονίζεται πως οι προηγούμενες γενιές «εξεπλήρωσαν όλαι το χρέος των, εννοώντας την προσάρτηση «διαδοχικών αποκτημάτων» στον «πυρήνα της ελευθέρως Ελλάδος». Η σύγχρονη του αρθρογράφου γενιά εκπληρώνει το χρέος της τη στιγμή δημιουργίας του άρθρου αφού «αγωνίζεται δια την απελευθέρωσιν και ενός ακόμη τμήματος του ελληνικού χώρου-της Κύπρου» ⁴²⁹. Η πραγματοποίηση αυτού του στόχου θεωρείται τόσο σημαντική και ιερή ώστε το 1957 να οδηγήσει το κόμμα των Φιλελευθέρων στην ανανέωση του όρκου του 21 «μέχρι της αυτοδιαθέσεως της Κύπρου». ⁴³⁰ Γενικότερα, παρατηρούμε ότι το χρέος της απελευθέρωσης της Κύπρου εμφανίζεται εντονότερα στον κεντρικό λόγο κατά το β' μισό της δεκαετίας, αντανακλώντας την πολιτική κατάσταση της εποχής. Το Κυπριακό αποτέλεσε για την παράταξη μείζον ζήτημα κριτικής απέναντι στις κυβερνήσεις της Δεξιάς από το 1954 και μετά. Οι ανεπιτυχείς προσφυγές ⁴³¹ των κυβερνήσεων της χώρας στον Ο.Η.Ε. το 1954 και το 1955 προκάλεσαν την σκληρή κριτική του Κέντρου το οποίο βρισκόταν τότε στην αντιπολίτευση. ⁴³²

⁴²⁵ «Το μήνυμα», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1953, σ.1.

⁴²⁶ Μανώλης Σαρλάμης, «Το Κέντρο την περίοδο 1952-55: Η δεύτερη "χαμένη ευκαιρία"». *Ιστορικά Θέματα*, τχ. 152 (Ιούλιος 2015):42.

⁴²⁷ «Η χθεσινή πανηγυρική συνεδρίασις της Ακαδημίας επί τη 25^η Μαρτίου», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1954, σ.5.

⁴²⁸ «Ο εορτασμός εις την Ακαδημίαν και το Πανεπιστήμιον», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1955, σ.6.

⁴²⁹ «Προς την ολοκλήρωσιν», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1956, σ.1.

⁴³⁰ «Το Κόμμα των Φιλελευθέρων ανανεώνει τον όρκον του 21 μέχρι της αυτοδιαθέσεως της Κύπρου», *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1957, σ.8.

⁴³¹ Κατατέθηκαν δύο προσφυγές «περί της αυτοδιάθεσης της Κύπρου», η πρώτη το 1954 και η δεύτερη το 1955.

⁴³² Σαρλάμης, «Το Κέντρο την περίοδο 1952-55», ό.π., 47.

Σοβαρότατο εμπόδιο για την εκπλήρωση του χρέους της απελευθέρωσης της Κύπρου είναι, προφανώς, η Βρετανία. Οι Άγγλοι αποτελούν το νέο εχθρό που πρέπει να λυγίσει ώστε να επιτευχθεί ο στόχος. Αυτό, μάλιστα, δηλώνουν και οι προκηρύξεις που κυκλοφόρησαν το 1957 στις οποίες αναγραφόταν ότι: «Όπως ακριβώς οι Έλληνες κατέκτησαν το 1821 την οθωμανικήν αυτοκρατορίαν, ούτω και ημείς οι Κύπριοι θα καταβάλωμεν τον βρεταννικόν λέοντα και θα εξασφαλίσωμεν την ελευθερίαν μας». ⁴³³ Το 1959 παρατηρείται πως και στις δύο περιπτώσεις «ανετράπη ο αριθμητικός και υλικός συσχετισμός των δυνάμεων». ⁴³⁴

Οι αναλογίες ανάμεσα στις δύο ιστορικές συγκυρίες δεν σταματούν εδώ αφού «κάθε μορφή των τότε ηρώων έχει ενσαρκωθεί εις τους σημερινούς Κυπρίους». Για παράδειγμα, «αντάξιος» του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε' θεωρείται ο Μακάριος. ⁴³⁵ Η αντιμετώπιση του Μακαρίου ως ήρωα γίνεται φανερή και στα άρθρα που περιγράφουν τις αντιδράσεις του πλήθους κατά τη διάρκεια των επετειακών εορτασμών. Οι ζητωκραυγές και τα συνθήματα υπέρ του Μακαρίου είναι συνηθισμένο φαινόμενο, ειδικά καθώς κυλά η δεκαετία. Οι φωνές υπέρ του Κύπριου αρχιεπισκόπου τις περισσότερες φορές συνοδεύονται από τις ανάλογες επευφημίες υπέρ του αρχηγού της ΕΟΚΑ, Γεωργίου Γρίβα ή Διγενή. ⁴³⁶ Είναι ενδεικτικό ότι όταν ο Γρίβας παρίσταται στον εορτασμό του Πανεπιστημίου το 1959 γίνεται «ενθουσιωδώς δεκτός υπό των παρισταμένων». Για τον πρύτανη, μάλιστα, ενσαρκώνει «το νόημα της ελευθερίας». ⁴³⁷

Αντιπροσωπευτικότερο άρθρο για τις αναλογίες που εντοπίζει ο κεντρώος χώρος μεταξύ του 1821 και της δεκαετίας του 1950 είναι, ίσως, εκείνο που δημοσιεύθηκε το 1958 στην *Ελευθερία*. Στο συγκεκριμένο κείμενο, παρομοιάζεται η Αγία Λαύρα, όπου «ακούστηκε η φωνή του Παλαιών Πατρών Γερμανού που καλούσε τους Έλληνες για να πολεμήσουν για την ελευθερία τους» με την Κύπρο στην οποία «ξεσηκώθηκε ο Κύπριος που στενάζει τόσους αιώνας κάτω από την πιο άγρια σκλαβιά για να αποκτήσει την ελευθερία του. Εβροντοφώνησε... ο Εθνάρχης Μακάριος... Αντήχησε... η πολεμική κλαγγή των όπλων του ήρωα του Διγενή, της ατρόμητης ΕΟΚΑ...» εναντίον «της σάπιας Αγγλικής Αποικιοκρατίας και μαύρης τυραννίας». Η κατάσταση του 19^{ου} αιώνα, εντός της οποίας «ο Έλλην εις πείσμα όλων των οργανομένων συμφερόντων και των ραδιουργιών» επικράτησε, θυμίζει το «σήμερα που όλοι οι Μεγάλοι... εφαρμόζουν... μόνον εκείνο που εξυπηρετεί τα συμφέροντά των» αλλά

⁴³³ «Οι Κύπριοι αψηφούντες τας απαγορεύσεις ωργάνωσαν επιβλητικές διαδηλώσεις επί τη εορτή της εθνικής παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1957, σ.8.

⁴³⁴ «Το ιδανικόν», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.1.

⁴³⁵ Κώστας Στεφανουδάκης, «25 Μαρτίου και η Κύπρος», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1955, σ.4.

⁴³⁶ Ενδεικτικά, «Με μαχητικές διαδηλώσεις και την κραυγή: "Ένωσις" εώρτασαν χθες οι Κύπριοι», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1957, σ.6 και «140 χιλιάδες Κύπριοι εις τους δρόμους», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1958, σ.1.

⁴³⁷ «Με εξαιρετικήν μεγαλοπρέπειαν και συμμετοχήν χιλιάδων λαού εωρτάσθη η εθνική παλιγγενεσία», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1959, σ.5.

«οι Κύπριοι... προχωρούν ακάθεκτοι». Ήταν και «τότε μόνος του ο Έλληνας» είναι και «σήμερα ο Κύπριος... μόνος». Και τις δύο φορές η θυσία είναι παρούσα, όπως και το χαμόγελο και το τραγούδι τις δυσκολότερες στιγμές. Αν το 1821 είχε «το Μεσολόγγι, το Σούλι, τα Δερβενάκια» και «τον Κολοκοτρώνη, τον Παπαφλέσσα, τον Ανδρούτσο», η Κύπρος έχει «το Τρόοδο, τον Μαχαιρά, την Πάφο» και «τον ατρόμητο Διγενή, τον μεγάλο ήρωα Αυξεντίου, τον Δράκο, τον Μούσκο».⁴³⁸

Είναι εμφανές πως ως βασικός εξωτερικός εχθρός του ελληνισμού στα μισά του 20^{ου} αιώνα αντιμετωπίζεται η Βρετανία. Οι εφημερίδες των δύο παρατάξεων μοιάζουν να συμφωνούν απόλυτα σ' αυτό το σημείο. Στο τρίτο κεφάλαιο είδαμε ότι και τα προσκείμενα στο Κέντρο έντυπα δημοσίευαν πληροφορίες σχετικές με την βιαιότητα των βρετανικών αρχών κατά τον εορτασμό της επετείου στην Κύπρο, ιδιαίτερα το 1956 και το 1957, αλλά και τα αντιβρετανικά συνθήματα και επεισόδια στην Ελλάδα, με χαρακτηριστικότερα το κάψιμο της βρετανικής σημαίας.

Ο λόγος του Κέντρου εμφανίζει τους «Άλλους» του 1821 ως φίλους των «Άλλων» του νέου αγώνα των Ελλήνων. Η συγκεκριμένη προσέγγιση παρατηρείται, κυρίως, το 1956, την χρονιά που, όπως φάνηκε παραπάνω, είναι οξυμμένο το αντιβρετανικό κλίμα και στα δεξιά έντυπα. Στο αφιέρωμα της *Ελευθερίας* στην Φιλική Εταιρεία, ο τίτλος ενός άρθρου υπονοεί πως και την εποχή δημοσίευσής του οι Άγγλοι βοηθούν την τουρκική πλευρά.⁴³⁹ Επιπλέον, είναι ξεκάθαρη η αντιμετώπιση της βρετανικής πολιτικής ως αναξιόπιστης και επικίνδυνης για την Ελλάδα, αφού σημειώνεται ότι «η αγγλική πολιτική ούτε φίλους έχει, ούτε συμμάχους παρά μόνον συμφέροντα. Οι Έλληνες ας μη ξεχνούν αυτό ποτέ».⁴⁴⁰

Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας, σε ορισμένα άρθρα επισημαίνεται η άμυνα των ελληνικών δυνάμεων απέναντι και στον εσωτερικό εχθρό, την «κομμουνιστική επιβουλή»⁴⁴¹. Το 1951 δηλώνεται σαφώς πως «οι σημερινοί Έλληνες... υποχρεώθηκαν-αφού ανέκτησαν την ελευθερία των δια δευτέραν φοράν-να την υπερασπίσουν κατόπιν έναντι επανειλημμένων επιβουλών της εκ μέρους του κομμουνισμού». Με το πέρασμα των χρόνων αντίστοιχες αναφορές προέρχονται, κατά κύριο λόγο, από τις ΗΠΑ. Πιο συγκεκριμένα, η Ελλάδα, σύμφωνα με τον δήμαρχο της Νέας Υόρκης, «ίσταται έτοιμη σήμερα όπως πάντοτε να ματαιώσει τα ιμπεριαλιστικά σχέδια των κομμουνιστικών δυνάμεων»⁴⁴². Το 1958, την άποψη

⁴³⁸ Μυριάνθης, «Το 21 της Κύπρου», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1958, σ.3.

⁴³⁹ «Πώς οι Άγγλοι βοηθούσαν και τότε τους Τούρκους», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1956, σ.5.

⁴⁴⁰ «Η Επτάνησος υπό τρομοκρατία», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1956, σ.4.

⁴⁴¹ «Η επέτειος», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1953, σ.1.

⁴⁴² «Αιορταί επί τη 136^η επέτειω της εθνικής παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 27 Μαρτίου 1957, σ.4.

αυτή φαίνεται πως συμμερίζεται ο κυβερνήτης της πολιτείας της Νέας Υόρκης, ο οποίος υποστηρίζει ότι «ο ελληνικός λαός... είναι έτοιμος να αντισταθεί... εναντίον του κομμουνιστικού ιμπεριαλισμού».⁴⁴³

Αν σταθούμε στο ζήτημα περιγραφής των επίσημων επετειακών εορτασμών, θα παρατηρήσουμε την επιλογή του κεντρώου λόγου να αναδεικνύει, ορισμένες φορές, τις αρνητικές πλευρές τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το κείμενο της 25^{ης} Μαρτίου του 1950. Ελάχιστες μέρες πριν, είχε σχηματιστεί μια, βραχύβια όπως αποδείχθηκε, κυβέρνηση από το Κόμμα των Φιλελευθέρων του Σοφοκλή Βενιζέλου με τη συνεργασία του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος του Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Την κυβέρνηση στήριζαν το κόμμα του Ναπολέοντα Ζέρβα και ο βασικός πυλώνας της τότε Δεξιάς, το Λαϊκό Κόμμα.⁴⁴⁴ Επομένως, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η συνεργασία μέρους της παράταξης με την Δεξιά δεν προκαλούσε κάποια αίσθηση ουσιαστικής αλλαγής στην κοινωνική πραγματικότητα. Ως πτυχή αυτής της δυσaréσκειας θα μπορούσε να εκληφθεί το εν λόγω κείμενο, όπου τονίζεται πως οι περισσότεροι θεατές της παρέλασης «θα συνωστίζονται... θα τρέχουν σαν να κυνηγιούνται», μένοντας πάντα «πρώτοι στις θυσίες, τελευταίοι στις εθνικές πανηγύρεις».⁴⁴⁵

Το 1952 και ενώ η κάθοδος του Παπάγου στην πολιτική είναι δεδομένη πλέον, η *Ελευθερία* ενημερώνει τους αναγνώστες της πως «εγκάθετοι του Συναγερμού» μετέτρεψαν «την εθνικής εορτήν εις εκλογικὴν διαδήλωσιν» καθώς φώναζαν το όνομα του Στρατάρχη.⁴⁴⁶ Η ίδια εφημερίδα, όταν πλέον βρίσκεται η Δεξιά στην εξουσία, επισημαίνει την «υπερβάλλουσα σκληρότητα» της αστυνομίας απέναντι στους διαδηλωτές για το Κυπριακό⁴⁴⁷ και την ισχυρή παρουσία της στις δημόσιες εκδηλώσεις για την επέτειο.⁴⁴⁸

Σχολιασμοί όπως οι παραπάνω συνιστούν, βέβαια, εξαίρεση. Και στον λόγο του Κέντρου η «μεγαλοπρέπεια», ο «ενθουσιασμός» και συγγενείς λέξεις είναι ο κανόνας. Στην συντριπτική πλειοψηφία των άρθρων που περιγράφουν τους εορτασμούς συναντάμε φράσεις όπως «με επισημότητα και μεγαλοπρέπεια και εν μέσω γενικού ενθουσιασμού του λαού...Δεκάδες χιλιάδες λαού είχαν κατακλύσει...»⁴⁴⁹, «μετά της καθιερωμένης επισημότητας και με την

⁴⁴³ «Λαϊκά εκδηλώσεις εις τας επαρχίας», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1958, σ.3.

⁴⁴⁴ Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π. 104-126.

⁴⁴⁵ ΕΓΟ, «Παρέλασις», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1950, σ.2.

⁴⁴⁶ «Πράκτορες του Συναγερμού μετέβαλον χθες την εθνικής εορτήν εις εκλογικὴν διαδήλωσιν», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1952, σ.4.

⁴⁴⁷ «Η Κύπρος εκυριάρχησε του εθνικού εορτασμού», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1954, σ.1.

⁴⁴⁸ «Με εκδηλώσεις υπέρ της Κύπρου εωρτάσθη προχθές η επέτειος της 25^{ης} Μαρτίου», *Ελευθερία*, 27 Μαρτίου 1956, σ.5.

⁴⁴⁹ «Με μεγαλοπρέπεια εωρτάσθη εις ολόκερον την Ελλάδα η επέτειος της παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1957, σ.1.

συμμετοχήν πλήθους λαού...»⁴⁵⁰ ή «...με εξαιρετική λαμπρότητα...εχειροκρότησαν θερμότητα...».⁴⁵¹

Η έμφαση, λοιπόν, στο μεγαλοπρεπές παλλαϊκό και συγκινησιακά φορτισμένο κλίμα είναι κοινή μεταξύ των λόγων των δύο πολιτικών κατευθύνσεων. Εκείνο που διαφέρει είναι οι αναφορές σε παρευρισκόμενα πολιτικά πρόσωπα. Ενώ στα δεξιά έντυπα υπογραμμίζεται ο ενθουσιασμός του πλήθους για τον Παπάγο, στις εφημερίδες του Κέντρου, όπως ήταν αναμενόμενο, δεν συναντάμε παρόμοιες αναφορές για το συγκεκριμένο πρόσωπο. Πάντως, ακόμα και σε περιπτώσεις αναφοράς σε εμβληματικά πρόσωπα του Κέντρου, για παράδειγμα στον Τσαλδάρη και στον Παπανδρέου, δεν παρατηρούνται παρόμοιες περιγραφές, όπως αποδεικνύει και το περιεχόμενο δημοσιεύματος το 1960.⁴⁵² Στο συγκεκριμένο κείμενο απλώς σχολιάζεται έμμεσα πως ήταν τυπικότεροι στην ώρα τους σε σχέση με τον τότε πρωθυπουργό, Κωνσταντίνο Καραμανλή.

Σχετικά με τις φωτογραφίες που δημοσιεύονται, παρατηρούμε ότι απαθανατίζουν κυρίως στιγμιότυπα από την παρέλαση ή συμμετέχοντες σε αυτήν, και όχι πρόσωπα της εκάστοτε κυβέρνησης. Εξάιρεση αποτελεί το πρωτοσέλιδο του 1952, όπου συμπεριλαμβάνονται φωτογραφίες κεντρών πολιτικών αλλά και του Παπάγου.⁴⁵³

Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση των ετών 1956 και 1957. Τότε, αρχικά, δημοσιεύεται υλικό από τη διαδήλωση στην Λευκωσία με αφορμή την 25^η Μαρτίου⁴⁵⁴ και με νέους υπέρ του Κυπριακού αγώνα.⁴⁵⁵ Την επόμενη χρονιά κυκλοφορούν οι εικόνες από τις διαδηλώσεις που ακολούθησαν την παρέλαση του 1957, οι οποίες συνοδεύτηκαν από επεισόδια μεταξύ των αστυνομικών και του πλήθους.⁴⁵⁶

⁴⁵⁰ «Με εξαιρετικήν μεγαλοπρέπειαν και συμμετοχήν χιλιάδων λαού εωρτάσθη η εθνική παλιγγενεσία», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1959, σ.5.

⁴⁵¹ «Ο προχθεσινός εορτασμός της επετείου της 25 Μαρτίου-Θερμαίλαϊκαί εκδηλώσεις», *Ελευθερία*, 27 Μαρτίου 1951.

⁴⁵² «Με ιδιαίτεράν λαμπρότητα εωρτάσθη χθες η εθνική επέτειος εις την πρωτεύουσαν», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1959, σ.5.

⁴⁵³ *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1952, σ.1.

⁴⁵⁴ *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1956, σ.1.

⁴⁵⁵ *Ελευθερία*, 27 Μαρτίου 1956, σ.1

⁴⁵⁶ *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1957, σ.1.

Εικόνα 5. Στιγμιότυπα από τις διαδηλώσεις του 1957, που δημοσιεύθηκαν στην *Ελευθερία*.

Δεν παραλείπεται και η προβολή της ισχύος των ελληνικών στρατευμάτων και του ενθουσιασμού που προκαλούν, αν και σε μικρότερο βαθμό σε σύγκριση με το *Εμπρός* και την *Καθημερινή*. Διαβάζουμε, λοιπόν, πως «μέγα πλήθος κόσμου συνωστίζετο... δια να εκδηλώση τον ενθουσιασμόν και την αγάπην του προς τας ενόπλους δυνάμεις...». ⁴⁵⁷ Η «άρτια εμφάνιση του άψυχου υλικού και το άριστο παράστημα των παρελασάντων αξιωματικών και στρατιωτικών όλων των όπλων» μπορεί να εντείνει τον ενθουσιασμό των θεατών ⁴⁵⁸ και να προκαλέσει τον θαυμασμό και τα χειροκροτήματά τους. ⁴⁵⁹

Η *Ελευθερία* και η *Μακεδονία* δεν ξεφεύγουν από την τάση περιγραφής των κινήσεων της βασιλικής οικογένειας, κυρίως του βασιλιά. Στα δημοσιεύματα όλης της δεκαετίας συναντάμε αποσπάσματα όπως: «...προσήλθον εις τον ναόν οι Βασιλείς... ο βασιλεύς έφερε μεγάλην στολήν στρατηγού, η βασίλισσα φαιάν εσθήτα...» ⁴⁶⁰ ή «το βασιλικόν ζεύγος κατέλαβε την καθωρισμένην εις αυτό θέσιν... οι Βασιλείς κατηθύνθησαν εις τα Παλαιά Ανάκτορα». ⁴⁶¹ Σε αρκετές περιπτώσεις, αναφέρονται και οι επευφημίες του πλήθους υπέρ των βασιλέων ⁴⁶² και το γεγονός πως ήταν «αντικείμενο θερμοτάτων εκδηλώσεων και ζητωκραυγών εκ μέρους του παρακολουθούντος πλήθους». ⁴⁶³

⁴⁵⁷ «Ο χθεσινός εορτασμός της εθνικής επετείου εις τας Αθήνας», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1953, σ.3.

⁴⁵⁸ «Ο μεγαλειώδης εορτασμός της εθνικής επετείου εις την Θεσσαλονίκην και τας άλλας πόλεις», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1960, σ.3.

⁴⁵⁹ «Με μεγαλοπρέπειαν εωρτάσθη εις όλην την χώραν η 137^η επέτειος της εθνικής μας παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1958, σ.3.

⁴⁶⁰ «Με μεγαλοπρέπειαν εωρτάσθη εις ολάκερον την Ελλάδα η επέτειος της παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1957, σ.1.

⁴⁶¹ «Ο χθεσινός μεγαλοπρεπής εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου-Η δοξολογία και η παρέλασις», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1950, σ.5.

⁴⁶² Ενδεικτικά, «Ο χθεσινός εορτασμός της εθνικής επετείου εις τας Αθήνας», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1953, σ.3 και «Με θερμάς εκδηλώσεις εωρτάσθη χθες η εθνική επέτειος εις όλην την χώραν», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1955, σ.5.

⁴⁶³ «Ο χθεσινός εορτασμός της εθνικής επετείου εις τας Αθήνας, τον Πειραιά και τας επαρχίας», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1952, σ.4.

5. Ο τόπος και οι λέξεις

5.1. Η σημασία του τόπου έκδοσης: Το παράδειγμα της *Μακεδονίας*

Αν θέλουμε να ερευνήσουμε τις προσεγγίσεις του Εικοσιένα από τον Τύπο μέσα από περισσότερες οπτικές, θα ήταν χρήσιμο να εξετάσουμε, στο επίπεδο που η παρούσα εργασία επιτρέπει, δύο ακόμα ζητήματα. Το πρώτο από αυτά αφορά τον τόπο έκδοσης των εφημερίδων. Τα φύλλα που μελετήθηκαν προέρχονται από τρεις εφημερίδες με τόπο έκδοσης την Αθήνα (*Εμπρός*, *Καθημερινή*, *Ελευθερία*) και μία με τόπο έκδοσης την Θεσσαλονίκη (*Μακεδονία*). Και τα τέσσερα έντυπα, βέβαια, ήταν πανελλαδικής εμβέλειας. Πρέπει να σημειωθεί πως το υλικό που μελετήθηκε από την εφημερίδα της Βορείου Ελλάδας είναι περιοριστικό καθώς προέρχεται από μόλις τέσσερα έτη. Παρόλα αυτά, μας προσφέρει μια μικρή δυνατότητα να εξάγουμε ορισμένα συμπεράσματα.

Το πρώτο στοιχείο που παρατηρεί κανείς στο σύνολο των επετειακών φύλλων της *Μακεδονίας* των τεσσάρων αυτών ετών είναι η πλήρης απουσία άρθρων αφιερωμένων σε πρόσωπα ή γεγονότα της Επανάστασης ή έστω άρθρων γνώμης σχετικών με την 25^η Μαρτίου. Τα κείμενα αφορούν περιγραφές των εορταστικών εκδηλώσεων,⁴⁶⁴ των επεισοδίων που συχνά τις συνοδεύουν⁴⁶⁵ και μηνύματα προσώπων του πολιτικού χώρου⁴⁶⁶. Με άλλα λόγια, ενώ καλύπτει την επικαιρότητα, όπως αυτή διαμορφώνεται εξαιτίας των εκδηλώσεων μνήμης, δεν συμπεριλαμβάνει στα φύλλα της ιστορικές αναδρομές ή αναλύσεις για πλευρές και νοήματα του Εικοσιένα.

Μπορούμε να αποδώσουμε το παραπάνω γεγονός στην ιστορική ταυτότητα της ευρύτερης περιοχής του τόπου έκδοσης της εφημερίδας. Η μη ένταξη της Μακεδονίας στον κορμό του πρώτου ελληνικού κράτους που σχηματίστηκε το 1830, ως άμεσο αποτέλεσμα της Επανάστασης, δεν επιτρέπει μια ισχυρή σύνδεση της 25^{ης} Μαρτίου με την απελευθέρωση της συγκεκριμένης περιοχής. Στο ίδιο πλαίσιο, η έλλειψη ταύτισης της περιοχής με κάποιον από τους προβεβλημένους ήρωες ή τις κομβικές μάχες της περιόδου του 1821 δεν προσφέρει κάποια μεγάλη ευκαιρία για περαιτέρω ανάλυση της Ελληνικής Επανάστασης. Ωστόσο, το

⁴⁶⁴ Ενδεικτικά, «Αι εορταί επί τη 136^η επέτειω της εθνικής παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 27 Μαρτίου 1957, σ.4 και «Ο μεγαλειώδης εορτασμός της εθνικής επετείου εις την Θεσσαλονίκην και τας άλλας πόλεις», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1960, σ.3.

⁴⁶⁵ Ενδεικτικά, «Οι Κύπριοι αψηφούντες τας απαγορεύσεις ωργάνωσαν επιβλητικές διαδηλώσεις επί τη εορτή της εθνικής παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1957, σ.8.

⁴⁶⁶ Ενδεικτικά, «Μήνυμα του πρωθυπουργού επί τη σημερινή επετείω», *Μακεδονία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.12 και «Ευχαί του στρατάρχου Τίτο και των Αμερικανών», *Μακεδονία*, 24 Μαρτίου 1960, σ.8.

συγκεκριμένο θέμα χρήζει βαθύτερης και μεγαλύτερης έρευνας, καθώς συνιστά ένα ιδιαίτερο ζήτημα το κατά πόσο και πώς ο χρόνος και οι συνθήκες απελευθέρωσης της Μακεδονίας επηρεάζουν τον λόγο που παράγεται εκεί για το Εικοσιένα.

Η απουσία ιστορικών αφιερωματικών κειμένων και άρθρων που να προσεγγίζουν την Επανάσταση με περισσότερο αναλυτική ή φιλοσοφική διάθεση, αναζητώντας ένα νόημα σχετικό με την ιδεολογία που πρεσβεύει η εφημερίδα, θα μπορούσε να ιδωθεί και ως αποτέλεσμα του σημαντικού χώρου που καταλαμβάνει η σύνδεση του εορτασμού της επετείου με το Κυπριακό. Η έμφαση στην περιγραφή των εορτασμών στην Κύπρο⁴⁶⁷ και η συχνή αναφορά στο Κυπριακό, ακόμα και όταν τα άρθρα περιγράφουν εορτασμούς σε άλλες πόλεις⁴⁶⁸, εντάσσεται στην γενικότερη ανάδειξη του ζητήματος από το Κέντρο, ειδικά μετά το 1955. Ωστόσο, στην περίπτωση της *Μακεδονίας* υπάρχει μια ακόμα ενδιαφέρουσα παράμετρος. Είναι σημαντικό το γεγονός ότι η Βόρεια Ελλάδα δεν εντάχθηκε στον κορμό του πρώτου νεοελληνικού κράτους αλλά κατέκτησε την ανεξαρτησία της έπειτα από πολλά χρόνια και δύσκολους αγώνες. Δεν θα ήταν παράλογο να υποθέσουμε πως αυτό ακριβώς το σημείο προκαλεί στους δημιουργούς του περιεχομένου του εντύπου, αλλά και στους βασικούς αναγνώστες του, το αίσθημα της ταύτισης με τους αγώνες και τις βλέψεις των Κυπρίων.

Πρέπει να διευκρινίσουμε ότι σε καμία περίπτωση δεν υποτιμάται η σημασία του Εικοσιένα. Αντιθέτως, η 25^η Μαρτίου γίνεται αφορμή για την υπενθύμιση του «μεγαλείου της πατρίδος», την αξία της «τιμής» και της «ευγνωμοσύνης» στους «αθάνατους ήρωες του '21»⁴⁶⁹. Η 25^η Μαρτίου παραμένει μια ένδοξη επέτειος, η μνήμη της οποίας αναδεικνύεται με λαμπρές παρελάσεις και λοιπές εκδηλώσεις. Η *Μακεδονία*, ακολουθώντας το παράδειγμα των αθηναϊκών εφημερίδων, φροντίζει να υπογραμμίσει το μεγαλοπρεπές και ενθουσιώδες κλίμα των ημερών. Ο υπερτονισμός της «επισημότητας», της «μεγαλοπρέπειας», του «ενθουσιασμού», της «εθνικής έξαρσης», της ύπαρξης μεγάλου «πλήθους» αποτελεί τον κανόνα στην περιγραφή παρελάσεων και επετειακών γιορτών.⁴⁷⁰

⁴⁶⁷ Ενδεικτικά, «Οι Κύπριοι αψηφούντες τας απαγορεύσεις ωργάνωσαν επιβλητικές διαδηλώσεις επί τη εορτή της εθνικής παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1957, σ.8 και «Οι Κύπριοι από πρωίας μέχρι νυκτός με παρελάσεις και διαδηλώσεις επανηγύριζον εις τας πόλεις και τα χωριά», *Μακεδονία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.1.

⁴⁶⁸ Ενδεικτικά, «Αι εορταί επί τη 136^η επέτειω της εθνικής παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 27 Μαρτίου 1957, σ.4 και «Με εξαιρετικήν μεγαλοπρέπειαν και συμμετοχήν χιλιάδων λαού εορτάσθη η εθνική παλιγγενεσία», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1959, σ.5.

⁴⁶⁹ «Αι εορταί επί τη 136^η επέτειω της εθνικής παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 27 Μαρτίου 1957, σ.4.

⁴⁷⁰ Ενδεικτικά, «Με μεγαλοπρέπεια εορτάσθη εις ολάκερον την Ελλάδα η επέτειος της παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1957, σ.1 και «Ο μεγαλειώδης εορτασμός της εθνικής επετείου εις την Θεσσαλονίκην και τας άλλας πόλεις», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1960, σ.3.

Η πληροφόρηση για τις εκδηλώσεις της Αθήνας συμβαδίζει με το πνεύμα των εφημερίδων που εκδίδονται στην πρωτεύουσα. Εκτός της θέασης των εορτασμών από μια οπτική θαυμασμού και συγκίνησης, παρατηρείται έντονο ενδιαφέρον για την παρουσία των δημόσιων προσώπων, κυρίως της βασιλικής οικογένειας. Έτσι, ο αναγνώστης της εφημερίδας ενημερώνεται για την άφιξη των βασιλέων, τις κινήσεις τους, ακόμα και την ενδυμασία τους.⁴⁷¹

Γενικά, η εφημερίδα εστιάζει στην περιγραφή των εορτασμών στην Βόρεια Ελλάδα. Όπως ήταν αναμενόμενο, μεγάλη σημασία δίνεται στην Θεσσαλονίκη αλλά δεν λείπουν πληροφορίες και για άλλες πόλεις της Μακεδονίας.⁴⁷² Δεν απουσιάζουν ούτε οι εντελώς πρακτικές πληροφορίες που σχετίζονται με την ιδιαίτερη συγκυρία που δημιουργεί η πραγματοποίηση των παρελάσεων. Με άλλα λόγια, και σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στις αθηναϊκές εφημερίδες, στη *Μακεδονία* παρέχονται πληροφορίες για τις αλλαγές σε δρομολόγια λεωφορείων και τις ανακοινώσεις της αστυνομίας για την οδική κυκλοφορία.⁴⁷³

5.2. Οι λέξεις

Ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει από τη μελέτη εντύπων διαφορετικών παρατάξεων είναι η διαφορετική, ή και όμοια, νοηματοδότηση λέξεων σχετικών με την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου. Το παράδειγμα του νοήματος της λέξης «θυσία» θίχτηκε ήδη στο προηγούμενο κεφάλαιο. Στον λόγο του Κέντρου, η θυσία φαίνεται να αφορά μόνο τα μεσαία και κατώτερα οικονομικά και κοινωνικά στρώματα. Σύμφωνα με την *Ελευθερία*, όταν οι δεξιές κυβερνήσεις εξαγγέλλουν νέες θυσίες, στην ουσία εννοούν νέα ραγδαία πτώση του, ήδη χαμηλού, βιοτικού επιπέδου, «περιορισμό των αναγκών εις τα κατώτατα δυνατά όρια»⁴⁷⁴. Η ίδια εφημερίδα υποστηρίζει ότι οι «μέσοι» και «κατώτεροι» Έλληνες είναι εκείνοι που πρωτοστατούν στις θυσίες αλλά μένουν «τελευταίοι στις εθνικές πανηγύρεις».⁴⁷⁵ Η «θυσία» μοιάζει να αποκτά και μια κάπως σκοτεινή πλευρά αφού σε ορισμένα σημεία λαμβάνει την έννοια της άδικα μη επιτυχημένης προσπάθειας, της αναγκαστικής εκμετάλλευσης από τους

⁴⁷¹ Ενδεικτικά, «Με μεγαλοπρέπεια εωρτάσθη εις ολόκερον την Ελλάδα η επέτειος της παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1957, σ.1 και «Με εξαιρετικήν μεγαλοπρέπεια και συμμετοχήν χιλιάδων λαού εωρτάσθη η εθνική παλιγγενεσία», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1959, σ.5.

⁴⁷² Ενδεικτικά, «Ο εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου εις την Βέροιαν», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1957, σ.8. και «Λαϊκά εκδηλώσεις εις τας επαρχίας», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1958, σ.3.

⁴⁷³ Ενδεικτικά, «Ήρχισαν αι εορταί επί τη επετείω της εθνικής μας παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 24 Μαρτίου 1957, σ.5. και «Ήρχισαν αι εορταί επί τη επετείω της παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 24 Μαρτίου 1959, σ.7.

⁴⁷⁴ «Το μήνυμα», *Ελευθερία*, 26 Μαρτίου 1953, σ.1.

⁴⁷⁵ EGO, «Παρέλασις», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1950, σ.2.

ανώτερους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της νοηματοδότησης είναι η αναφορά στην παράδοση της Κρήτης στον Σουλτάνο, παρά τις σοβαρές προσπάθειες απελευθέρωσής της και μετά τις κινήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων που λειτουργούσαν με βάση τα δικά τους συμφέροντα.⁴⁷⁶ Με αυτήν την λογική η πράξη των Σπαρτιατών στις Θερμοπύλες δεν εντάσσεται στις πράξεις θυσίας αλλά ανθρώπινης αξιοπρέπειας.⁴⁷⁷ Τα παραπάνω δεν σημαίνουν πως δεν προβάλλεται και η θεώρηση της θυσίας ως πράξης ιερής και ηρωικής. Μέσω θυσιών οι άνθρωποι του 1821 «χάρισαν...την ανεκτίμητον ελευθερίαν»⁴⁷⁸, δηλαδή μέσω πράξεων που προϋποθέτουν «υψηλό φρόνημα» και «χαλύβδινο πατριωτισμό»⁴⁷⁹.

Στον λόγο της Δεξιάς, η λέξη «θυσία» παρουσιάζει ένα ξεκάθαρο πατριωτικό και ηρωικό περιεχόμενο. Η άποψη που εξέφρασε ο Παπάγος μέσω του επετειακού του μηνύματος πως η απόδειξη ότι οι σύγχρονοί του είναι άξιοι απόγονοι των αγωνιστών του 1821 βρίσκεται στην πραγματοποίηση σοβαρών κινήσεων ανασυγκρότησης αλλά και θυσιών⁴⁸⁰ δεν σχολιάζεται αρνητικά από την *Καθημερινή* και το *Εμπρός*, σε αντίθεση με την *Ελευθερία*. Σύμφωνα με τον δεξιό Τύπο, λοιπόν, κάθε θυσία για την πατρίδα είναι πράξη σωστή, είτε πρόκειται για τη θυσία ενός «αγνού πονεμένου έρωτα»,⁴⁸¹ είτε τη θυσία της ίδιας της ανθρώπινης ζωής με σκοπό «νάμαστε ελεύθεροι».⁴⁸² Θα μπορούσαμε ακόμη να πούμε πως οι θυσίες χτίζουν τους ήρωες, αν λάβουμε υπόψη μας την πεποίθηση πως οι ίδιες οι θυσίες ενός προσώπου «μιλούν» για την προσωπικότητά του, όπως συμβαίνει με τον Καραϊσκάκη.⁴⁸³ Σε κάθε περίπτωση, το πνεύμα της θυσίας, μαζί με εκείνο της πίστης, «θωρακίζει τον αγώνα» της Κύπρου της δεκαετίας του 1950, όπως έκανε με την Ελληνική Επανάσταση του 19^{ου} αιώνα⁴⁸⁴ ενώ η τέλεσή της με την κατάλληλη ιστορική συγκυρία μπορεί να λάβει τη μορφή εξαγνισμού, όπως θεωρείται ότι συνέβη με τον θάνατο του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου και τις αμαρτίες του βυζαντινού παρελθόντος.⁴⁸⁵ Τα παραπάνω ίσως εξηγούν την άποψη του υφυπουργού Εθνικής Άμυνας του 1957 σχετικά με την φωτεινότητα του δρόμου που οδηγεί στις «χωρίς όρια θυσίες για την πατρίδα».⁴⁸⁶

⁴⁷⁶ Ροΐδης, «Το 21 εις την Κρήτην», *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1955, σ.1.

⁴⁷⁷ Παναγιωτόπουλος, «Το Εικοσιένα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1956, σ.1.

⁴⁷⁸ «Δυο Επαναστάσεις», *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1957, σ.1.

⁴⁷⁹ «Ελεύθερα», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1951, σ.1.

⁴⁸⁰ «Μηνύματα του στρατάρχου Παπάγου προς τον λαόν και προς τον Στρατόν», *Εμπρός*, 24 Μαρτίου 1953, σ.1.

⁴⁸¹ Σκανδάλης, «Το ειδύλλιο του Αθανασίου Διάκου με την αρχοντοπούλα Κρυστάλλω», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1952, σ.3.

⁴⁸² Αβραμόπουλος, «Θυσίασαν τη ζωή τους για να μας ελεύθεροι», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1953, σ.3.

⁴⁸³ «Η πρώτη νίκη του Καραϊσκάκη», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1960, σ.8.

⁴⁸⁴ «Καλύτεροι πολίται», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1956, σ.1.

⁴⁸⁵ Στο ίδιο.

⁴⁸⁶ «Ο πανηγυρισμός της επετείου», *Εμπρός*, 23 Μαρτίου 1957, σ.16.

Στοιχεία ταύτισης αλλά και ορισμένα στοιχεία απόκλισης μεταξύ των δύο παρατάξεων μπορούμε να εντοπίσουμε και στη νοηματοδότηση της λέξης «ήρωας». Για το Κέντρο είναι εκείνος που τιμάται από το έθνος κατά τη διάρκεια των επετείων,⁴⁸⁷ εκείνος που μπορεί να χαρακτηριστεί «αθάνατος».⁴⁸⁸ Πρόκειται, δηλαδή, για κάποιο πρόσωπο άξιο συνεχούς και τακτικής μνημόνευσης, οι πράξεις του οποίου επηρέασαν καθοριστικά το έθνος. Ωστόσο, δεν πρόκειται για κάποιον εντελώς διαφορετικό από τον μέσο άνθρωπο, ο οποίος γεννήθηκε με μαγικές ιδιότητες και αλάθητο χαρακτήρα. Αντιθέτως, στα κείμενα της *Ελευθερίας* συχνά τονίζεται η απλότητά τους και η άρρηκτη σύνδεσή τους με την καθημερινότητα της εποχής τους. Γι' αυτό το λόγο εντοπίζουμε αναφορές στην καθημερινή τους ζωή.⁴⁸⁹

Προβάλλεται, λοιπόν, η άποψη πως οι λαοί δεν αποτελούνται μόνο από ήρωες⁴⁹⁰ αλλά πως ήρωες γίνονται όσοι μέσα από τους απλούς ανθρώπους των λαών ξεχωρίζουν με «πράξεις απίστευτες», όπως ακριβώς συνέβη και στο Εικοσιένα.⁴⁹¹ Μπορεί, επομένως, να έχουν «όλα τα ελαττώματα του κόσμου» αλλά την κατάλληλη στιγμή να κατανικήσουν τα πάθη τους και «ένστικτο αυτοσυντηρησίας» με αποτέλεσμα να «καθαγιάζονται στη μνήμη των επιγόνων».⁴⁹² Είναι η «πνοή του ιδανικού της ελευθερίας» που έχει την ικανότητα να μεταβάλλει τους ταπεινούς ανθρώπους σε ήρωες.⁴⁹³ Με λίγα λόγια, αυτό που καθιστά κάποιον ήρωα δεν είναι οι υπερφυσικές του ιδιότητες ή ο ατσαλάκωτος χαρακτήρας του αλλά η δύναμή του να ξεπερνά τις αδυναμίες του με σκοπό την υλοποίηση ενός υψηλού ιδανικού.

Στον λόγο της Δεξιάς, ο χαρακτηρισμός του «ήρωα» αποδίδεται στο σύνολο των Ελλήνων του 1821.⁴⁹⁴ Πρόκειται, λοιπόν, για ένα λαό αποτελούμενο, στο μεγαλύτερό του μέρος τουλάχιστον, από ήρωες ή, όπως το ονομάζει η *Καθημερινή*, ένα «έθνος ηρώων» που άρχισε την ιστορία του «με ημίθεους και ήρωες στα βάθη του χρόνου».⁴⁹⁵ Η «ηρωική παράδοση» του έθνους, που περιλαμβάνει «αφάνταστες» πράξεις αναλαμβάνει τον ρόλο του καθοδηγητή για το Γένος.⁴⁹⁶ Ας αναλογιστούμε τις σχετικές με την λέξη «ήρωας» φράσεις που ως τώρα έχουμε παραθέσει από ορισμένα από τα δημοσιεύματα του δεξιού Τύπου και στη συνέχεια ας τις

⁴⁸⁷ «Με μεγαλοπρέπεια εωρτάσθη εις ολάκερον την Ελλάδα η επέτειος της παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 26 Μαρτίου 1957, σ.1.

⁴⁸⁸ «Αι εορταί επί τη 136^η επέτειω της εθνικής παλιγγενεσίας», *Μακεδονία*, 27 Μαρτίου 1957, σ.4.

⁴⁸⁹ Ενδεικτικά, Χάρης, «Η μεγάλη γενιά: Οι άνθρωποι του 21 στην καθημερινή τους ζωή», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1950, σ.4 και Χάρης, «Τα προικιά της Μπουμπουλίνας», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1954, σ.1.

⁴⁹⁰ Ρώμας, «Προεόρτια», *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1953, σ.1.

⁴⁹¹ Χάρης, «Ο επίλογος», *Ελευθερία*, 27 Μαρτίου 1952, σ.1.

⁴⁹² «Προς την ολοκλήρωσιν», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1956, σ.1.

⁴⁹³ «Το ιδανικόν», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1959, σ.1.

⁴⁹⁴ «Το κοσμοϊστορικόν 1821», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1960, σ.3.

⁴⁹⁵ «Μετά 130 χρόνια», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1951, σ.1.

⁴⁹⁶ «Πηγή ζωής διά το έθνος», *Εμπρός*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1.

συγκρίνουμε με τις ανάλογες φράσεις που παραθέσαμε στην αμέσως προηγούμενη παράγραφο και προέρχονταν από την κεντρικά πλευρά. Έτσι, οδηγούμαστε σε μια επισφαλής, λόγω του μικρού αριθμού των υπό σύγκριση αναφορών για το συγκεκριμένο ζήτημα, αλλά ενδιαφέρουσα διαπίστωση. Μπορούμε, λοιπόν, να ισχυριστούμε πως ενώ για το Κέντρο ως ήρωες εκλαμβάνονται όσοι από το σύνολο συνεισφέρουν στην υλοποίηση ενός ιδανικού υπερνικώντας τις αδυναμίες τους, για την Δεξιά τον τίτλο αυτό κατέχει το σύνολο των προγόνων, που λειτουργεί ως πυξίδα για τις τωρινές και μελλοντικές γενιές. Επιπλέον, μοιάζει δύσκολο να τους αποδοθούν αρνητικά χαρακτηριστικά. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα του Κολοκοτρώνη ο οποίος χαρακτηρίζεται ως «ηρωική και φωτισμένη μορφή». Στο δημοσιευμένο στο *Εμπρός*, αφιερωματικό κείμενο συναντάμε αρκετά θετικά σχόλια όπως «αλύγιστος», «εγγυητής Νίκης και ελευθερίας» αλλά κανένα αρνητικό.⁴⁹⁷

Οι δύο παρατάξεις φαίνεται να συμφωνούν στη σημασία που προσδίδουν στη λέξη «ελευθερία». Τόσο για το Κέντρο, όσο και για την Δεξιά, η συγκεκριμένη έννοια χαρακτηρίζεται από την εθνική ανεξαρτησία και την υψηλή αίσθηση πολιτισμού. Πιο συγκεκριμένα, διαβάζουμε στο *Εμπρός* για τους αγώνες του ελληνικού έθνους τη δεκαετία του 1950 υπέρ της ελευθερίας, εννοώντας τις προσπάθειες για αυτοδιάθεση της Κύπρου, που έβρισκαν αντίθετους τους Μεγάλους «φίλους»⁴⁹⁸ και στην *Καθημερινή* για την «ηθική λάμψη» και την «πρακτική μορφή» του «αγώνα για την αποκατάσταση της ελευθερίας της Κύπρου».⁴⁹⁹ Σ' αυτό το πλαίσιο, οι συμμετέχοντες στο Εικοσιένα θεωρούνται οι «πρώτοι αγωνιστές της Ελευθερίας»⁵⁰⁰. Την ίδια δεκαετία, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, στον κεντρικό Τύπο εντοπίζουμε επισημάνσεις για κενές θέσεις στον εορτασμό της ελευθερίας, δηλαδή την μη απελευθέρωση της Κύπρου και της Βορείου Ηπείρου.⁵⁰¹ Το 1957, μάλιστα, το Κόμμα των Φιλελευθέρων δημοσιοποιεί μέσω της *Ελευθερίας* την επιθυμία και την ικανότητά του να ολοκληρώσει «την εθνικήν απελευθέρωση» εκπροσωπώντας τους «ελεύθερους Έλληνες».⁵⁰²

Παράλληλα, τονίζεται και από τις δύο πλευρές η ηθική και πνευματική διάσταση του όρου. Για παράδειγμα, το *Εμπρός* υπενθυμίζει την σημασία των αγώνων που έδωσαν οι Έλληνες όχι μόνο για την ελευθερία αλλά και για τον πολιτισμό της Δύσης.⁵⁰³ Η ίδια εφημερίδα το 1957, με αφορμή το έργο του Σολωμού, δείχνει πως οι πολιορκημένοι Μεσολογγίτες ήταν «ηθικώς

⁴⁹⁷ «Τσεκούρι και φωτιά στους προσκυνημένους», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1960, σ.8.

⁴⁹⁸ «Ο αγών της αρετής», *Εμπρός*, 24 Μαρτίου 1956, σ.3.

⁴⁹⁹ «Προς επιλήσμονα», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1955, σ.1.

⁵⁰⁰ «Μνήμη», *Καθημερινή*, 25 Μαρτίου 1952, σ.1.

⁵⁰¹ «Η χθεσινή πανηγυρική συνεδρίαση της Ακαδημίας επί τη 25^η Μαρτίου», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1954, σ.5.

⁵⁰² «Το Κόμμα των Φιλελευθέρων ανανεώνει τον όρκον του 21 μέχρι της αυτοδιαθέσεως της Κύπρου», *Ελευθερία*, 24 Μαρτίου 1957, σ.8.

⁵⁰³ «Αττικά ήμερονυκτία: Η 25^η Μαρτίου», *Εμπρός*, 26 Μαρτίου 1955, σ.2.

ελεύθεροι» και «ηθικώς ανώτεροι», υπογραμμίζοντας πως ο «Ύμνος εις την Ελευθερίαν» αποδεικνύει την «παρουσία ηθικής δυνάμεως» στον «τιτάνειο αγώνα».⁵⁰⁴ Αυτούς τους συσχετισμούς φαίνεται να συμμερίζεται και ο κεντρικός λόγος στον οποίο εντοπίζουμε την άποψη πως στην ανώτατη βαθμίδα του, ο άνθρωπος είναι δημιουργικός και ελεύθερος. Επιπλέον, επικροτείται η πεποίθηση των Φιλικών πως ο άνθρωπος είναι ελεύθερος ή όχι, πρώτα από όλα «μέσα του»⁵⁰⁵ ενώ προβάλλεται η γνώμη της αποτελεσματικότητας της ελευθερίας στην εμβάθυνση της «εσωτερικής καλλιέργειας».⁵⁰⁶

---

⁵⁰⁴ Τωμαδάκης, «Ο Σολωμός και η επανάσταση», *Εμπρός*, 23 Μαρτίου 1957, σ.1.

⁵⁰⁵ Μελάς, «Η Φιλική Εταιρία: Η έννοια και η αξία της», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.6.

⁵⁰⁶ Α., «Πως είχαν τα πράγματα πριν να εκδηλωθή η Επανάσταση», *Ελευθερία*, 25 Μαρτίου 1958, σ.6.

Συμπεράσματα

Στα προηγούμενα κεφάλαια αναπτύχθηκαν μερικά μόνο από τα ζητήματα και τα ερωτήματα που προκύπτουν σχετικά με τις νοηματοδοτήσεις της Επανάστασης του 1821 στον ελληνικό Τύπο των ετών 1950 έως και 1960. Διαφορετικές προσεγγίσεις και οπτικές μπορούν να οδηγήσουν σε διαφορετικά ερωτήματα από όσα τέθηκαν στην παρούσα εργασία, τα οποία με την σειρά τους και με την κατάλληλη έρευνα θα μπορούσαν να προσφέρουν ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις. Για παράδειγμα, το ενδιαφέρον για την τοποθέτηση των σχετικών με την επέτειο άρθρων στο πρωτοσέλιδο, τα εσωτερικά φύλλα ή την τελευταία σελίδα δίνει την δυνατότητα δημιουργίας ορισμένων παρατηρήσεων σχετικά με το τι θεωρείται κάθε φορά περισσότερο ή λιγότερο άξιο προσοχής για κάθε παραταξιακό χώρο. Επιπλέον, είναι αναγκαίο να επισημάνουμε ότι η απουσία του αριστερού Τύπου εμποδίζει την δημιουργία μιας περισσότερο ολοκληρωμένης εικόνας των νοηματοδοτήσεων της εποχής που μας απασχόλησε. Είναι λογικό να υποθέσουμε πως οι πιο έντονες αντιθέσεις, ή και οι πιο εντυπωσιακές ομοιότητες, θα εντοπίζονταν σε μια σύγκριση μεταξύ και των τριών παρατάξεων, ειδικά της Δεξιάς και της Αριστεράς. Σε κάθε περίπτωση, το μέγεθος της εργασίας, οι διαθέσιμες πηγές και τα ερωτήματα που λειτούργησαν σαν πυξίδα για το περιεχόμενό της οδήγησαν στην εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι αν και σε όλες τις εφημερίδες που μελετήθηκαν η έννοια του έθνους είναι σαφώς παρούσα, στα δημοσιεύματα του Τύπου της Δεξιάς κατέχει βασικότερη θέση. Πολύ συχνά λειτουργεί ως κεντρικός άξονας πάνω στον οποίο εκτίθενται τα αιώνια προτερήματα των Ελλήνων. Από την άλλη, η κεντρικά πλευρά δεν δίνει τόση έμφαση στα προτερήματα ή τον ένδοξο και αναλλοίωτο χαρακτήρα του ελληνικού έθνους, όπως συμβαίνει με την *Καθημερινή* και το *Εμπρός*, αλλά με αφορμή την επέτειο φροντίζει συνήθως να αναδείξει το ζήτημα της Κύπρου ή τις συνθήκες γέννησης και εξέλιξης της Ελληνικής Επανάστασης. Και στις δύο περιπτώσεις, πάντως, δεν διευκρινίζεται το ποιοι ακριβώς θεωρούνται μέλη του έθνους, ούτε χρησιμοποιείται μια συγκεκριμένη λέξη για να δηλωθεί αυτή η ομάδα. Οι λέξεις «έθνος», «Γένος», «φυλή» ή «λαός» φαίνεται να έχουν την ίδια σημασία στα φύλλα που εξετάστηκαν, με εξαίρεση ίσως την ανάλυση που πραγματοποιείται το 1958 από τον Αθανάσιο Νόβα στην Ακαδημία Αθηνών και εκδίδεται από την *Ελευθερία*.

Αν επανέλθουμε στο ζήτημα των απόψεων για το ποιοι αποτελούν μέλη του έθνους, θα άξιζε να σταθούμε στο γεγονός πως οι προσκείμενες στην Δεξιά εφημερίδες μοιάζουν να αντιμετωπίζουν, τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια τουλάχιστον, τους αριστερούς ή τους

κομμουνιστές ως ένα μη οργανικό κομμάτι του έθνους. Χωρίς, ασφαλώς, να θεωρούνται αλλοεθνείς και χωρίς να μπορούμε να εξάγουμε κάποιο ασφαλές συμπέρασμα για το αν τους συνοδεύει, σύμφωνα πάντα με την δεξιά οπτική, ο τίτλος του «Έλληνα», γίνονται αντιληπτοί περισσότερο ως κίνδυνος για το έθνος, οι δυνάμεις του οποίου πρέπει να βρίσκονται σε επιφυλακή εξαιτίας τους. Εκείνο που είναι σαφές είναι η μη ταύτιση των ορίων του έθνους με τα σύνορα του κράτους. Τόσο η περιγραφή των εορτασμών των Ελλήνων του εξωτερικού, όσο και οι θερμές αναφορές στην Βόρεια Ήπειρο κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας και στην Κύπρο καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου δηλώνουν αυτήν την κατεύθυνση.

Από την πλευρά τους, τα προσκείμενα στο Κέντρο έντυπα τηρούν ακριβώς την ίδια στάση απέναντι στους Έλληνες του εξωτερικού, τους Κύπριους και τους Βορειοηπειρώτες. Ωστόσο, μοιάζουν να κρατούν μικρές αποστάσεις από την άποψη που κατατάσσει αριστερούς και κομμουνιστές στους εχθρούς του έθνους.

Οι εφημερίδες και των δύο παρατάξεων δίνουν συχνά σημασία στην μακραίωνη ιστορία του ελληνικού έθνους και αντιμετωπίζουν τους συγχρόνους τους ως απογόνους των Βυζαντινών και των αρχαίων Ελλήνων. Βέβαια, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι στο *Εμπρός* και την *Καθημερινή* οι αναφορές στην ιστορική συνέχεια του έθνους είναι εντονότερες, όπως και η πεποίθηση ότι χαρακτηρίζεται από διαχρονικά γνωρίσματα, θετικότητας, αποχρώσεων, όπως η γενναιότητα, η ζωτικότητα και η αξιοπρέπεια. Πρόκειται για εκείνα τα χαρακτηριστικά που συγκροτούν την «ελληνική ψυχή» η οποία είναι ειδοποιό στοιχείο των Ελλήνων της μετεμφυλιακής εποχής αλλά και των προηγούμενων γενιών όπως της γενιάς του 1821.

Η οπτική του Κέντρου δεν εστιάζει στην «ελληνική ψυχή» και δεν ασπάζεται τόσο την γνώμη περί διαχρονικότητας των χαρακτηριστικών της. Για παράδειγμα, το 1957 επισημαίνεται πως οι αγωνιστές της ελευθερίας την δεκαετία του 1950 υπερτερούν σε μόρφωση και συμπεριφορά από τους προγόνους τους του 1821, αν και στους τελευταίους σίγουρα αξίζει βαθύς σεβασμός. Παρατηρούμε, δηλαδή, πως δεν επιχειρείται μια αγιογραφία των προγόνων αλλά αναγνωρίζεται η συνεισφορά τους στην συγκρότηση του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Πάντως, αν και το Κέντρο έχει μια λιγότερο εξιδανικευμένη εικόνα των προγόνων σε σχέση με την Δεξιά, οι δύο παρατάξεις συμφωνούν στη θέαση των συγχρόνων τους ως των πιο ευαίσθητων από τους απογόνους των αγωνιστών του Εικοσιένα. Η κυρίαρχη αυτή οπτική, που παρατηρείται περισσότερο στον κεντρώο λόγο, βασίζεται στην ύπαρξη δυσκολιών της δεκαετίας του 1940 που οδήγησαν τους Έλληνες της εποχής στην απόλυτη αναγνώριση της αξίας της ελευθερίας, της ανεξαρτησίας και των μαχών για την κατάκτησή τους.

Ένα ακόμη σημείο σύγκλισης των δύο παραταξιακών λόγων είναι η ξεκάθαρη ένταξη του ελληνισμού στον κόσμο των ελεύθερων και πολιτισμένων λαών. Σ' αυτή τη σύγκλιση συντελεί το γεγονός πως η επισήμανση της συγκεκριμένης ιδιότητας των Ελλήνων πραγματοποιείται σε μεγάλο βαθμό στα επετειακά και ευχετήρια μηνύματα Ελλήνων και ξένων πολιτικών, τα οποία συχνά δημοσιεύονται σε έντυπα διαφορετικών πολιτικών αποχρώσεων. Γενικότερα, στα κείμενα του δεξιού χώρου αναδεικνύεται μια εξέχουσα θέση της Ελλάδας στον κόσμο των Γραμμάτων. Τα δημοσιεύματα του κεντρώου χώρου προβάλλουν ιστορικά παραδείγματα με σκοπό να δείξουν τον κομβικό ρόλο των Ελλήνων στην παγκόσμια ιστορία ενώ συχνά τονίζουν και ένα σημείο που υπογραμμίζουν και οι δεξιές εφημερίδες, την σημασία της Ελληνικής Επανάστασης για τη συνολική πορεία των Βαλκανίων. Ωστόσο, για την Δεξιά, η επιρροή στα Βαλκάνια αποτελεί τμήμα της γενικότερης ελληνικής συμβολής στον χριστιανικό κόσμο, στην οποία θα μπορούσαμε να εντάξουμε και την προβαλλόμενη συνεισφορά στην πρόοδο της Αμερικής. Η σχέση μεταξύ Ελλάδας και Η.Π.Α. τονίζεται από την *Καθημερινή* και το *Εμπρός*, ειδικά το 1952, όταν η εξωτερική πολιτική των δύο χωρών συνέπιπτε λόγω της σύμπραξης στην Κορέα και στο Ν.Α.Τ.Ο. Πάντως, παρά το φιλαμερικανικό κλίμα της εποχής, ούτε οι δεξιές εφημερίδες δεν δίνουν έμφαση στην αμερικανική συνεισφορά στο Εικοσιένα, με εξαίρεση ένα άρθρο της *Καθημερινής* στους Αμερικανούς φιλέλληνες του 1821.

Και οι δύο πλευρές παρουσιάζουν δύο διαφορετικές πτυχές του Εικοσιένα σχετικά με τη συμπαράσταση των ισχυρών Ευρωπαίων στους Έλληνες και τη φιλική, ή όχι, στάση τους απέναντί τους. Στην περίπτωση της Δεξιάς, οι δυο πτυχές παρουσιάζονται παράλληλα. Η πρώτη υποστηρίζει πως οι Έλληνες δεν δέχθηκαν καμία απολύτως βοήθεια κατά την Επανάστασή τους ενώ η δεύτερη αναδεικνύει την συμβολή των ξένων δυνάμεων στο Εικοσιένα και την φιλελληνική στάση Ευρωπαίων και Αμερικανών. Στην περίπτωση του Κέντρου, εντοπίζουμε μια μεταβολή στα μισά της δεκαετίας. Τα πρώτα χρόνια υπάρχουν κάποιες μικρές αναφορές σε φιλέλληνες ενώ στη συνέχεια εμφανίζεται έντονα η πεποίθηση πως οι Έλληνες κατέκτησαν εντελώς μόνοι τους την ελευθερία τους. Αυτή η δεύτερη άποψη είναι δυνατόν να συνδεθεί με την επικρατούσα απογοήτευση εξαιτίας των ανεπιτυχών διπλωματικών εξελίξεων στο Κυπριακό, που λειτουργούσε ως μοχλός πίεσης της κεντρώας αντιπολίτευσης προς την δεξιά κυβέρνηση. Και στους δύο παραταξιακούς λόγους, δηλαδή, δεν εμφανίζονται μόνο οι Οθωμανοί ως εμπόδιο για την ελληνική ανεξαρτησία.

Η ταύτιση του Μέτερνιχ και της Ιεράς Συμμαχίας με έναν βασικό εχθρό του ελληνισμού του 19^{ου} αιώνα αποτελεί κοινό σημείο στις εφημερίδες που μελετήθηκαν, ανεξάρτητα από την

παραταξιακή τους τοποθέτηση. Η *Ελευθερία*, όμως, ορισμένες φορές αναφέρεται και στην αρνητική στάση Ρώσων και Άγγλων απέναντι στο ελληνικό ζήτημα.

Οι Άγγλοι κατέχουν αδιαμφισβήτητη τη θέση του σύγχρονου εχθρού και για τις δύο μερίδες του Τύπου, οι οποίες ενημερώνουν πολύ συχνά τους αναγνώστες τους για τα αντιβρετανικά επεισόδια κατά τη διάρκεια των επετειακών εορτασμών. Η *Δεξιά*, μάλιστα, προσδίδει στους Άγγλους τον ρόλο του άσπονδου φίλου ενώ η σκληρή συμπεριφορά τους στην Κύπρο υπογραμμίζεται ιδιαίτερα στον κεντρώο Τύπο του β' μισού της δεκαετίας, εξαιτίας και της πολιτικής εργαλειοποίησης της δυσχερούς εξέλιξης του Κυπριακού από την συγκεκριμένη παράταξη. Αξίζει να αναφέρουμε ότι η ταύτιση των Βρετανών με τον βασικό σύγχρονο εχθρό του έθνους παρατηρείται εντονότερα από το 1954 και έπειτα, συμβαδίζοντας με την κλιμάκωση του κυπριακού ζητήματος.

Τα έντυπα που ερευνήθηκαν συμφωνούν και στο ποιος θεωρείται φίλος του ελληνικού έθνους τη δεκαετία του 1950. Οι Η.Π.Α. εμφανίζονται ως σύμμαχος και συμπαραστάτης, κυρίως μέσω των δημοσιευμένων πολιτικών μηνυμάτων με αφορμή την 25^η Μαρτίου. Αυτή η φιλία αναδεικνύεται θερμότερα από τον Τύπο της *Δεξιάς*. Ο κεντρώος Τύπος, δίχως να υποτιμά τις ελληνοαμερικανικές σχέσεις, αναφέρει, με αφορμή πολιτικά μηνύματα ή τις περιγραφές εορταστικών εκδηλώσεων του εξωτερικού, τη φιλική στάση των Ρώσων και των βαλκανικών λαών.

Ο βασικός «Άλλος» του 1821 αποκαλείται τις περισσότερες φορές σε όλα τα έντυπα «Τούρκος», κάνοντας σαφή την σύνδεσή του με το γειτονικό κράτος της σύγχρονης εποχής αλλά και προσφέροντας μια περισσότερο οικεία εικόνα στους αναγνώστες του. Ο όρος «Οθωμανός» και τα παράγωγά του χρησιμοποιείται κυρίως όταν πρόκειται να δηλωθεί η ισχύς και το μέγεθος του αντιπάλου. Βέβαια, σε ορισμένα κείμενα αρκούν λέξεις όπως «τύραννος», «δυνάστης» ή «κατακτητής» για να δηλωθεί ο «Άλλος» αφού γενικά αναδεικνύεται η βία και αυταρχική πλευρά του.

Παρόμοια είναι η στάση των δύο πλευρών απέναντι και στη σύγχρονη Τουρκία. Με άλλα λόγια, στις εφημερίδες του 1956, που ερευνήθηκαν είναι εμφανής η τεταμένη σχέση των δύο κρατών, η οποία οξύνεται και από την βρετανική φιλοτουρκική στάση. Στην προ του 1955 εποχή δεν εντοπίστηκαν αναφορές από τον λόγο του Κέντρου ενώ στον λόγο της *Δεξιάς* εμφανίζεται μια ουδέτερη, έως και φιλική, διάθεση. Καταλαβαίνουμε ότι τα Σεπτεμβριανά του 1955 και το αδιέξοδο στο ζήτημα της Κύπρου διαμόρφωσαν μια εχθρική στάση των εντύπων, ανεξάρτητα από την συμπόρευσή τους με πολιτικούς χώρους.

Το ζήτημα της Κύπρου, λοιπόν, διατρέχει τον λόγο της Δεξιάς και του Κέντρου καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας. Καθορίζει και για τις δύο παρατάξεις το ποιος θεωρείται πλέον εχθρός αφού τον τίτλο αυτό κατέχουν ξεκάθαρα οι Άγγλοι, με αποκορύφωμα το β' μισό της δεκαετίας. Καθορίζει τις εμφανιζόμενες στον Τύπο επικαιροποιήσεις χαρακτηριστικών και τίτλων, για παράδειγμα οι ήρωες της δεκαετίας του 1950 είναι οι αγωνιστές για την ελευθερία της Κύπρου, Μακάριος και Γρίβας. Ακόμα και η εύρεση αναλογιών ανάμεσα στην διεθνή ατμόσφαιρα του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα πραγματοποιείται με βάση την στάση των ξένων κρατών απέναντι στις προσπάθειες της Κύπρου. Εξάιρεση στο, επηρεασμένο από το Κυπριακό, παζλ των αντιστοιχιών μεταξύ των δύο εποχών αποτελεί η ένταξη του κομμουνισμού στους κινδύνους τους οποίους πρέπει να αντιμετωπίσει ο νέος ελληνισμός. Αυτή η τοποθέτηση είναι προφανώς αποτέλεσμα των συγκρούσεων της προηγούμενης δεκαετίας και εντοπίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό στα δημοσιεύματα του δεξιού χώρου.

Ακόμα και η αίσθηση του εθνικού χρέους σχετίζεται με το πολυσυζητημένο ζήτημα της δεκαετίας. Το Κέντρο και η Δεξιά αντιμετωπίζουν την απελευθέρωση του νησιού ως βασική υποχρέωση της πατρίδας και των ανθρώπων της και ως βήμα προς την ολοκλήρωση του έργου που ξεκίνησαν οι προηγούμενες γενιές. Επιπλέον βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση αποτελεί και η απελευθέρωση της Βορείου Ηπείρου, οι αναφορές στην οποία μειώνονται εμφανώς καθώς οδηγούμαστε στο τέλος της δεκαετίας του 1950.

Η θυσία, σε οποιαδήποτε μορφή της, είναι στενά συνδεδεμένη με τον χαρακτήρα και τις πράξεις των Ελλήνων. Αποτελεί τον τρόπο κατάκτησης όσων έχουν επιτύχει και όσων επιθυμούν να καταφέρουν. Αυτή την εικόνα μοιάζει να ασπάζεται το σύνολο του Τύπου που μελετήθηκε, ειδικά από τη στιγμή που το χρέος της θυσίας αναφέρεται συχνά σε πολιτικά και βασιλικά διαγγέλματα και μηνύματα τα οποία έχουν θέση τόσο στον δεξιό, όσο και στον κεντρώο Τύπο. Ωστόσο, το Κέντρο δεν κρίνει πάντα ως απαραίτητες τις θυσίες του λαού, όπως αποδεικνύουν τα σχόλια της *Ελευθερίας* στο μήνυμα του Παπάγου το 1953, τα οποία κρίνουν αυστηρά την προτροπή του τότε πρωθυπουργού για «χωρίς όρια θυσίες».

Για την *Καθημερινή* και το *Εμπρός* δεν υπάρχει αμφιβολία για τον τόπο και τον χρόνο έναρξης της Επανάστασης. Η 25^η Μαρτίου παρουσιάζεται ως η αδιαμφισβήτητη αρχή του Ελληνικού Αγώνα, η Αγία Λαύρα ως ο τόπος έναρξής του και ο Παλαιών Πατρών Γερμανός ως εκείνος που πρώτος τον κήρυξε. Τα τρία αυτά σημεία λειτουργούν ως σύμβολα του Εικοσιένα, συμβάλλοντας στην προβολή ενός κυρίαρχου ρόλου της Εκκλησίας και της θρησκείας στην εξέλιξή του. Οι αρθρογράφοι των κεντρώων εφημερίδων δείχνουν να μην συμμερίζονται απόλυτα αυτή την άποψη, χωρίς όμως να υποτιμούν τη συνεισφορά της θρησκείας και της

Εκκλησίας. Οι ίδιοι δείχνουν ενδιαφέρον για την έξοδο του Μεσολογγίου, αναδεικνύουν την καθολικότητα της συμμετοχής στην Ελληνική Επανάσταση και τονίζουν ιδιαίτερα την σημασία της Φιλικής Εταιρείας στην πορεία προς την ανεξαρτησία. Η συμβολή της αναγνωρίζεται και από την Δεξιά, χωρίς όμως να της αφιερώνονται τόσα άρθρα και θερμά σχόλια.

Οι δύο πλευρές συμφωνούν απόλυτα στη δυσκολία του ελληνικού εγχειρήματος του 1821. Η σύγκρουση Ελλήνων και Οθωμανών θυμίζει εκείνην του Δαβίδ με τον Γολιάθ καθώς οι αριθμητικά λίγοι και υλικά αδύναμοι μάχονται ενάντια στους πολλούς και ισχυρούς. Το στοιχείο αυτό, μάλιστα, συχνά δημιουργεί συγκρίσεις και αναλογίες με την κατάσταση στην Κύπρο της δεκαετίας του 1950, αποδεικνύοντας πως ο αγώνας για την απελευθέρωση του νησιού δεν είναι μάταιος.

Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης αναδεικνύεται σε κορυφαία φιγούρα της Επανάστασης στον λόγο και των δύο πλευρών. Στην αποδοχή του, μέσω της παροχής πληροφοριών για τον βίο, το έργο και τις απόψεις του, συνετέλεσε η προσωπική του διήγηση στον Τερτσέτη. Παράλληλα, στις εφημερίδες της Δεξιάς εκτιμάται η προσωπικότητα και οι πράξεις του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ο οποίος δεν συμμετείχε φυσικά στο Εικοσιένα αλλά η παρουσία του στα δημοσιεύματα δηλώνει τη σύνδεση των επαναστατημένων Ελλήνων με το βυζαντινό παρελθόν. Επιπλέον, χωρίς να υποτιμάται η αξία των ένοπλων αγωνιστών, προβάλλεται η προσωπικότητα και το έργο του Διονύσιου Σολωμού και γενικότερα των ανθρώπων του πολιτισμού. Από την άλλη πλευρά, το Κέντρο και στο θέμα των ηρώων, είναι επηρεασμένο από την πορεία της Φιλικής Εταιρείας αφού προτάσσει τα θετικά στοιχεία του χαρακτήρα και της ζωής του αρχηγού της, Αλέξανδρου Υψηλάντη. Επίσης, σημαντική θέση στα δημοσιεύματά του κατέχει ο στρατηγός Μακρυγιάννης.

Μια σημαντική διαφορά που παρατηρούμε μεταξύ δεξιών και κεντρώων εφημερίδων είναι ότι στις πρώτες είναι ουσιαστικά αδύνατον να εντοπιστεί κάποιο αρνητικό σχόλιο για τα πρόσωπα που συμμετείχαν στο Εικοσιένα σε αντίθεση με τις δεύτερες. Εκεί τονίζεται πως οι άνθρωποι του 1821 δεν ήταν αλάθητοι. Αντιθέτως, η αξία τους βρίσκεται στη νίκη τους ενάντια των αδυναμιών τους με σκοπό την επίτευξη του εθνικού στόχου. Επιπλέον, μπορούμε να εντοπίσουμε και αρνητικά σχόλια για τη στάση του Καποδίστρια απέναντι στο ελληνικό ζήτημα.

Η συμμετοχή των γυναικών στην Επανάσταση δεν προβάλλεται ιδιαίτερα σε καμία από τις δύο εξεταζόμενες πλευρές. Εξαίρεση αποτελούν για την Δεξιά δύο αφιερωματικά κείμενα, από

τα οποία μόνο το δεύτερο εστιάζει ουσιαστικά στη γυναικεία συμμετοχή και για το Κέντρο το εκτενές αφιέρωμα του 1959. Και στις δύο περιπτώσεις, αναδεικνύονται περισσότερο οι μορφές της Μπουμπουλίνας και της Μαυρογένους.

Σχετικά με την περιγραφή των εορτασμών, παρατηρούμε πως ο χώρος της Δεξιάς φροντίζει να αναδείξει την αγάπη του λαού προς τον Παπάγο σε αντίθεση με τον αντίστοιχο του Κέντρου όπου δεν προβάλλεται ο ενθουσιασμός του πλήθους για πολιτικά πρόσωπα. Αντιθέτως, εντοπίζονται συχνές αναφορές και φωτογραφικό υλικό από επεισόδια κατά τη διάρκεια των εορτασμών που δεν σχηματίζουν, όπως και στην περίπτωση των ηρώων του Εικοσιένα, μια ωραιοποιημένη εικόνα. Σ' αυτό το σημείο σταματούν οι διαφορές των εφημερίδων σχετικά με τις περιγραφές αφού γενικότερα η «μεγαλοπρέπεια», το «πλήθος» και η «συγκίνηση» τονίζονται σε όλα τα έντυπα που ερευνήθηκαν. Κοινά στοιχεία, επίσης, αποτελούν ο προβαλλόμενος θαυμασμός των συγκεντρωμένων θεατών για τον στρατό και η συμπάθεια που δείχνουν οι αρθρογράφοι στα πρόσωπα της βασιλικής οικογένειας, αν κρίνουμε από το έντονο ενδιαφέρον και την ανάλυση της παρουσίας και των κινήσεών τους.

Όσον αφορά το ζήτημα του τόπου έκδοσης, μπορούμε στην παρούσα εργασία να εξάγουμε ελάχιστα συμπεράσματα όπως την ταύτιση των περιοχών που εντάχθηκαν στο ελληνικό κράτος μετά το 1830 με τους αγώνες των Κυπρίων. Επιπλέον, παρατηρούμε ότι ο λόγος περιγραφής των εκδηλώσεων δεν διαφέρει από τον αντίστοιχο των αθηναϊκών εφημερίδων.

Τέλος, δείξαμε πως ακόμα και απλές λέξεις μπορούν να νοηματοδοτηθούν κάποιες φορές με, έστω και ελάχιστα, διαφορετικό τρόπο ώστε να στηριχθούν τα επιχειρήματα και οι απόψεις των εκάστοτε αρθρογράφων. Γι' αυτό το λόγο, σταθήκαμε στις λέξεις «θυσία», «ήρωας» και «ελευθερία», δείχνοντας πως τα νοήματα που προβάλλουν οι δύο παραταξιακοί λόγοι στις δύο πρώτες περιπτώσεις απέχουν, περισσότερο ή λιγότερο, ενώ στην τρίτη περίπτωση εντοπίσαμε σημαντική ομοιότητα.

Συνοψίζοντας, η επέτειος της 25^{ης} Μαρτίου κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 συνιστά μια σοβαρή αφορμή για ανάδειξη του Κυπριακού ζητήματος και για την υπενθύμιση της σημασίας του έθνους. Ωστόσο, και τα δύο αυτά σημεία αξιοποιούνται από τον Τύπο με τέτοιο τρόπο ώστε, ακόμα και έμμεσα, να τονιστεί η αξία της παράταξης που υποστηρίζει η κάθε εφημερίδα και να υπονομευθεί η αξία των αντιπάλων. Σ' αυτό το πλαίσιο, Δεξιά και Κέντρο παρουσιάζουν πολλά κοινά στοιχεία, χωρίς να αποκλείονται οι μεταξύ τους διαφοροποιήσεις.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενής

Ελευθερία, <http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>

Εμπρός, <http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>

Καθημερινή, <https://kathimerini.pressreader.com/kathimerini-archived/19420325>

Μακεδονία, <http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>

Δευτερογενής

Αθανασιάδης, Χάρης. *Τα αποσυρθέντα βιβλία: Έθνος και σχολική Ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2015.

Αλβανός, Ραϋμόνδος. *Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες: Κράτος και πολιτικές ταυτότητες στη Μακεδονία του Μεσοπολέμου*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2019.

Αλβανός, Ραϋμόνδος. «Κράτος, Τύπος και "εθνική μνήμη". Η επέτειος της 25ης Μαρτίου και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις (1922-1967)». Ανακοίνωση στο διαδικτυακό συνέδριο «Μορφές Διαχείρισης της Μνήμης και της Ιστορίας- Εθνικές Επέτειοι, Παρελάσεις, Μνημονικές Τελετές», ΕΑΠ, 8-9 Σεπτεμβρίου 2020

Αυγερίδης, Μάνος. «Πόλεμος-Κατοχή-Απελευθέρωση: 1940-1946. Η αναβίωση του '21 από την Εθνική Αντίσταση», <https://aski1821.gr/enotites-old/polemos-katochi-apeleytherosi-1940-1946/>

Βόγλης, Πολυμέρης. «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: Μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα.», *Τα Ιστορικά* 25, τχ 47 (Δεκέμβριος 2007): 437-456.

Βόγλης, Πολυμέρης. «Εμφύλιος: 1946-1949: Το 1821 και η Αριστερά στα χρόνια του Εμφυλίου», <https://aski1821.gr/enotites-old/emfyllos-1946-1949/>

Δέδε, Κατερίνα και Δημήτρης Δημητρόπουλος. επιμ. *Η ματιά των άλλων: Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες*, Αθήνα: ΕΙΕ, 2012.

ΕΛΙΑ, <http://www.elia.org.gr/>

Εξερτζόγλου, Χάρης. «Πολιτικές τελετουργίες στη νεότερη Ελλάδα: Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε' και η πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης», *Μνήμων* 23, (2001): 153-182 <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/mnimon/article/view/8404>

Ηλιάδης, Θεόδωρος. «Έλληνας γεννιέσαι ή γίνεσαι; Η πολιτική ιθαγένεια από τα επαναστατικά Συντάγματα έως σήμερα.». *Ιστορικά Θέματα Β'*, τχ 129 (Αύγουστος 2013): 10-23.

Θεοδωρίδης, Πέτρος. «Προσωπική ταυτότητα, εθνική ταυτότητα και ιδιότητα του πολίτη». *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 5, 2001: 55-82. https://www.researchgate.net/publication/283242106_Prosopike_tautoteta_ethnike_tautoteta_kai_idioteta_tou_polite

Foote, Kenneth E. και Maoz Azaryahu, "Toward a geography of memory: geographical dimensions of public memory and commemoration", *Journal of Political and Military Sociology* 35, 2007.

Καραμανωλάκης, Βαγγέλης κ.α. *Συναντήσεις της ελληνικής με τη γαλλική ιστοριογραφία από τη Μεταπολίτευση έως σήμερα*, Αθήνα: Ε.Ι.Ε., 2015.

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «Η εθνική ταυτότητα ως δίλημμα και ως προοπτική», *Η Καθημερινή*, <https://www.kathimerini.gr/society/383639/i-ethniki-taytotita-os-dilimma-ka-i-os-prooptiki/>

Κουλούρη, Χριστίνα. «Γιορτάζοντας το έθνος: εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», στο *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερώματα στον Γιάννη Γιανουλόπουλο*, επιμέλεια Δέσποινα Παπαδημητρίου και Σεραφείμ Σεφεριάδης, 181-210, Αθήνα: Ασίνη, 2012.

Κουλούρη, Χριστίνα. «Ο Καποδίστριας ως εθνικός ήρωας: Οι αντιφάσεις της μνήμης και της ιστορίας», στο *Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας: Κριτικές προσεγγίσεις και επιβεβαιώσεις*, επιμέλεια Γιώργος Γεωργής, 88-107. Αθήνα: Καστανιώτης, 2015.

Κουλούρη, Χριστίνα. «Ιστορία και πολιτική-Οι μαϊάνδροι μιας αμφίσημης σχέσης-». Στο *Πολιτική μεθοδολογία: Οριοθετήσεις και περιορισμοί*, επιμέλεια Α-Ι. Δ. Μεταξάς, 119-134, Αθήνα: Εκδόσεις Σιδέρη, 2016.

Κουλούρη, Χριστίνα. «Το αμόνι της ιστορικής μνήμης». Στο *Το παρελθόν στο παρόν: Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, επιμέλεια Νίκος Παπαδημητρίου και Άρης Αναγνωστόπουλος, 45-63. Αθήνα: Καστανιώτης, 2017.

Κουλούρη, Χριστίνα. *Φουστανέλες και χλαμύδες*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2020.

Λιάκος, Αντώνης. « Τι είναι «μνήμη»;», στο *Το παρελθόν στο παρόν: μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, επιμέλεια Νίκος Παπαδημητρίου και Άρης Αναγνώστοπουλος, 32-44, Αθήνα: Καστανιώτης, 2017.

Λε Γκοφ, Ζακ. *Ιστορία και μνήμη*, Αθήνα: Νεφέλη, 1998

Λέκκας, Παντελής. *Το παιχνίδι με τον χρόνο*, 2η έκδοση. Αθήνα: Παπαζήσης, 2011.

Gillis, John R. "Introduction". Στο *Commemorations: The Politics of National Identity*, 3-24, Princeton: Princeton University Press, 1994.

Μαντόγλου, Άννα. «Πρόλογος στην ελληνική έκδοση» στο Maurice Halbwachs *Η συλλογική μνήμη* Αθήνα: Παπαζήσης, 2013.

Νικολακόπουλος, Ηλίας. *Η καχεκτική δημοκρατία, κόμματα και εκλογές, 1946-1967*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2001.

Παπαδημητρίου, Δέσποινα. *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967*. Αθήνα: Σαββάλας, 2006

Πασχαλούδη, Ελένη. Ένας πόλεμος χωρίς τέλος: Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967, Αθήνα: Επίκεντρο, 2010.

Πασχαλούδη, Ελένη. «Η Εθνική Αντίσταση στον επετειακό χάρτη της μεταπολεμικής Ελλάδας», στο *Κατοχική βία 1939-1945: Η ελληνική και η ευρωπαϊκή εμπειρία*, επιμέλεια Βασιλική Λάζου και Στράτος Δορδανάς, 415-435, Αθήνα: Ασίνη, 2016.

Ρενάν, Ερνέστ. «Τι είναι έθνος», ο *Πολίτης*, τχ.121 (1993): 32-38.
<http://users.uoi.gr/gramisar/prosopiko/constan/nation.pdf>

Σαρλάμης, Μανώλης. «Ένωση Κέντρου: Η πορεία προς τη δημιουργία του τρίτου πόλου μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς». *Ιστορικά Θέματα*, τχ. 133 (Δεκέμβριος 2013): 38-51.

Σαρλάμης, Μανώλης. «Το Κέντρο την περίοδο 1952-55: Η δεύτερη "χαμένη ευκαιρία"». *Ιστορικά Θέματα*, τχ. 152 (Ιούλιος 2015): 38-53.

Σκιαδάς, Ελευθέριος «Οι παρελάσεις της 25ης Μαρτίου: Όταν ήταν η μεγάλη γιορτή της Δημοκρατίας», <https://www.taathinaika.gr/oi-parelaseis-tis-25is-martiou/>

Σταυρίδης, Σταύρος. επιμ. *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006.

Τενεκετζής, Αλέξανδρος. «Από την μνήμη για τον πόλεμο στον πόλεμο για την μνήμη». *Μνήμων* 29, (2008), 275-295.

Χαμηλάκης, Γιάννης. *Το έθνος και τα ερείπιά του*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2012.

Wertsch, James V. και Henry L. Roediger. "Collective memory: Conceptual foundations and theoretical approaches". *Memory* 16 (2008), 318-326
https://www.researchgate.net/publication/5526844_Collective_memory_Conceptual_foundations_and_theoretical_approaches

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.